

Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme

Mehmet KARAKAŞ*

TÜRK düşünce ve siyaset dünyasının önde gelen aktörlerinden biri olan Ziya Gökalp, Osmanlı'nın tasfiyesi ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecine damgasını vurmuş bir düşünürdür. Türk toplumunun sosyolojiyle tanışmasına ve II. Meşrutiyet'ten itibaren Türkçülük akımının doğuşuna öncülük etmiştir. Aynı zamanda çok farklı konular üzerinde düşünen ve düşüncelerini yazıya döken bir entelektüeldir. Türkiye'de kurucusu olduğu sosyolojinin ve fikir önderlerinden biri olduğu Türkçülük düşüncesinin etkisini, Gökalp'in yazılarının büyük çoğunluğunda izlemek mümkündür. Bu özellikleriyle Gökalp çok dinli, çok dilli, çok etnili Osmanlı İmparatorluğundan, ulus-devlet özelliklerine sahip yeni Türkiye devletine geçişin yaşandığı bu süreçte Türk siyasal ve düşünsel hayatında önemli konuma sahip bir düşünür ve ideolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu yeniden okumaya çalışmak, sadece geçmişte yaşanan siyasal ve toplumsal konuları değil, günümüz sorunlarını anlama açısından da önemlidir. Çünkü Gökalp, yaşadığı dönemdeki diğer düşünürlerden farklı olarak eserleriyle günümüzde de yaşayan ender düşünürlerden biridir. Kitaplarının ve makalelerin tamamına yakını yeniden yayınlanmaktadır. Öyle ki, kitapları eşzamanlı olarak birçok yayınevi tarafından tekrar tekrar okuyucuya sunulmaktadır.

Oldukça dinamik özellikler arz eden bir dönemin önde gelen aktörlerinden biri olması, Gökalp'le ilgili çok sayıda çalışmanın kaleme alınmasını doğurmuştur. Gökalp ve düşünceleri hakkındaki çalışmaların önemli bir kısmı, belli ön yargılar doğrultusunda yapılmış çalışmalardır. Ayrıca Gökalp'le ilgili çalışmaların ekserisini de biyografi çalışmaları teşkil etmektedir. Elbette biyografi çalışmalarının önemi göz ardı edilemez, ancak belli sorunlarla Gökalp düşüncesi arasında bağlantı kuramayan bu çalışmalar, birbirinin tekrarı olmaktan ileri gidememiştir. Bunun bir sonucu olarak Gökalp'le ilgili çalışmaların ortaya koyduğu bilgiler, ansiklopedik bilgi niteliği taşımakla sınırlı kalmıştır. Bu eserlere -tam künyeleri kaynakçada verilen- Enver Behnan Şapolyo, Gökalp'in damadı Ali Nüzhet Göksel, Hilmi Ziya Ülken, Şevket Beysanoğlu, Cavit Orhan Tü-

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

tengil, A. Vehbi Vakkasoğlu gibi isimlerin çalışmalarını örnek gösterebiliriz. Ancak bu genel yargı, Gökalp ile ilgili yapılan çalışmaların tamamı için geçerli değildir. Örneğin kaynakçada eserlerinin tam künyesi verilen Taha Parla, Baykan Sezer, H. Bayram Kaçmazoğlu, Orhan Türkdöğün, Nihat Nirun, Nevzat Köseoğlu ve Niyazi Berkes gibi isimlerin Gökalp üzerine yaptığı çalışmalar, Gökalp düşüncesiyle ilişki kurabilen analizleri içermektedir.

M. Hartmann, R. Hartmann, A. Ficher ve N. Berkes gibi yazarlar Gökalp'in yazılarının bir kısmını Batı dillerine de çevirmişlerdir. Ayrıca hayatı ve eserleri hakkında E. Rossi ve J. Deny gibi yazarlar tarafından kısa da olsa makaleler yazılmıştır. Gökalp'in yazıları genellikle makale ve şiir formatında yazılmış yazılardır. Kitap olarak tasarlayıp kaleme aldığı eser çok az sayıdadır. Bugün kitap halinde yayınlanan çalışmalarının çoğunluğu, daha önce dergilerde yayınlanmış makalelerinin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır.¹

Gökalp'in düşünür olarak gelişme evrelerinin izlenebileceği iki kaynak bulunmaktadır. Birincisi, yaşamının dönüm noktalarına da işaret eden yaşadığı yerlerdeki ilişki ve etkileşimlerine bağlı oluşan düşünce kaynakları, ikincisi ise farklı dönemlerde üretmiş olduğu düşüncelerinin ifadesi olan yazılarıdır. Bu çalışmada Gökalp'in eserleri; biyografik özellikleri, siyasal ve ideolojik yaklaşımları, yaşadığı yerler ve koşulları bağlamında değerlendirilecektir.

İlk Yıllar: Diyarbakır ve Siyasi Muhalefet

Türkiye'de sosyolojinin kurucu isimlerinden Mehmet Ziya (Gökalp) (23 Mart 1876-25 Ekim 1924) baba tarafından Müftüzadeler olarak bilinen, anne tarafından da Pirinççizadeler olarak bilinen Diyarbakır'ın tanınmış ailelerine mensuptur. Doğum yeri olan Diyarbakır'ın bazı özellikleri Gökalp'in ilgi alanlarının belirlenmesi ve öne çıkması açısından önemli olmuştur. Doğduğu yer olan Diyarbakır'dan zaman zaman ayrı kalmasına rağmen, yaşamı boyunca bağlarını koparmamış, en zor anlarında buraya dönmüş ve faaliyetlerine burada devam ederek kendini kanıtlama imkânları yaratabilmiştir.

Bütün bunların yanında Gökalp'in dünyaya geldiği dönemde Diyarbakır² dikkat çeken siyasi merkezlerden biriydi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Diyar-

1 Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra: Luzac & Company Ltd. and the Harvill Press, 1950, s. 10.

2 XX. yüzyıla geldiğinde, şehirde Türk olmayan bazı etnik grupların varlığı Batı düşüncesinden etkilenen değişik siyasi hareketlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Ermeniler bağımsızlık peşinde çaba gösterirken, Kürt aşiretleri merkezi Osmanlı yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuşlardı. Bu dönemde kentte konuşulan farklı diller, kentin etnik çeşitliliğini gösteren en belirgin özelliğidir. Örneğin 1878 verilerine göre Diyarbakır'da Türkçe, Kürtçe, Arapça, Ermenice, Süryanice ve İbranice gibi diller konuşulmaktadır. Kentteki süreli yayınlar Türkçe, Arapça ve Ermenice dillerinde yayınlanmaktadır. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1963.

bakır'ın fikri-siyasi ortamında bir hareketlilik gözleniyordu. Diyarbakır'ın sürgün bölgesi olması, burayı II. Abdulhamid karşıtı muhalefetin merkezlerinden birisi haline getirirken, siyasi ve entelektüel yaşamın da canlanmasına yol açmıştır. Ayrıca Abdulhamid'in kurdurduğu "Hamidiye Alayları"nın merkezlerinden birisi olması, azınlıklar açısından da stratejik bir konuma gelmesini sağlamıştır. Diyarbakır'ın bu özellikleri, Gökalp'in bir yandan Osmanlı muhalefeti ile çok yakından ilişki kurmasına imkân verirken, bir yandan da dönemin sorunlarıyla ilgilenmesine sebep olmuştur.

Farklı ulusal geleneklerin çatışma halinde olduğu bir sınır bölgesinde dünyaya gelen Gökalp'in belli bir süre bu ortamı yaşaması, onun devlet sorunlarından, muhalif düşüncelerden ve dünya siyasetindeki gelişmelerden haberdar olmasını sağlamıştır. Ayrıca Kürt, Türk ve Batı arasında kimlik sorunu yaşamasına yol açan Diyarbakır'ın çok değişkenli ortamı, Gökalp'in ulusalcı bir çizgiye kayarak düşüncesinin bu doğrultuda şekillenmesinde etkili olmuştur.

Gökalp çocukluk ve ilk gençlik dönemini geçirdiği Diyarbakır'da hem Osmanlı muhalif hareketiyle, hem de Osmanlı Devleti'nin sorunlarıyla tanışıp ilgilendiği için, Osmanlılığın yüceltilmesini ve korunmasını amaçlayan bir ideale ulaşmıştı. Onun yapacağı ve üreteceği her şey, Osmanlı'nın devamını sağlayacak nitelikler taşımaktaydı. Diyarbakır-Gökalp ilişkisine yönelik bu genel değerlendirmelerden sonra, Gökalp'in bu ilk döneminde etkili olan ilişkilerine kısaca göz atmak gerekir. Çünkü bu dönemde düşünceleri üzerinde kalıcı nitelikli etkide bulunmuş ilişkiler ve etkileşimler içinde olmuştur.

Öğrenim sürecinin başlangıcında Gökalp'i yönlendiren ilk kişi, Mercimekörtmesi Mahalle Mektebinden sonra 1886 yılında başladığı "Diyarbakır Mekteb-i Rüştîye-i Askeriye"nin müdürü *İsmail Hakkı Bey* olmuştur. Müdür, Gökalp ile özel olarak ilgilenmiş ve Fransızca öğrenmesini temin etmiştir. Fransızca öğrenmesi, Batılı eserlerle tanışması açısından önemli bir başlangıç olmuştur. "Fikir ve hissimin ilk terbiye beşiği"³ şeklinde tanımladığı Askeri Rüştîye, Gökalp'te askerliğe büyük bir saygı, samimi bir hayranlık oluşmasını sağladı. Ancak şartlar onun öğrenim serüveninin istikametini farklı alanlara yöneltti.

Gökalp, İdadi'ye başladığında babasının telkinleriyle Namık Kemal ve çevresinin hürriyetçi düşünceleriyle tanışmış bir öğrenciydi. Gökalp ismiyle İdadi'de gerçekleşen eylemler bir arada zikrediliyordu.⁴ Dünyayı kötümser olarak

3 Ziya Gökalp, *Makaleler I*, Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını, 1976, s. 8.

4 Onun İdadi'deki ilk eylemi, mubassırların ve muavinlerin elindeki değnekleri alıp kırarak idareye değnek kullanılmaması tebliğini örgütlemesidir. İdadi'deki ikinci eylemi ise Vali'nin okulu ziyaretinde selam töreni yapılırken ileri atılarak "Padişahım çok yaşa" yerine "padişahım, milletim çok yaşa" diye bağırmasıdır. Bu durum daha sonra okul müdürü tarafından "Padişahım, milletle çok yaşa" şeklinde tevil edilerek Gökalp'i ceza almaktan kurtarmıştır. Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp: Hayatı-Eserleri*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1949, s. 12.

görmeye başladığı idadi yıllarında sıkça görüştüğü hocalarının düşüncelerinden etkilenmekteydi. Onu etkileyen hocaları arasında Diyarbakir Maarif müdürü ve tarih dersi hocası Mehmet Ali Ayni ile, Gökalp'in hatıralarında büyük yer tutan Belediye Hekimi ve Tabiye dersi hocası Dr. Yorgi Efendi gibi tanınmış kişiler bulunmaktaydı. Her iki hocası da onunla özel olarak ilgilendi. Ancak, Dr. Yorgi'nin tesiri daha etkili oldu. Gökalp, Yorgi Efendi'den Tabiye dersi dışında Fransızca ve Felsefe dersleri de aldı.⁵ Karışık düşünceler yaşadığı ve kendisiyle hesaplaştığı bir dönemde onu etki alanına çeken Yorgi Efendi, onun düşün dünyasına Batı perspektifli yeni bir yönelim kazandırmıştır.

Gökalp, hocasının yönlendirmesiyle ilgi duyduğu Batı felsefesi ile amcasının gayretleriyle edindiği İslâmi içerikli mistik düşünce arasında bir parçalanmaya uğramıştı. Kendisi bu parçalanma ve çatışmayı şöyle ifade ediyor: "Maneviyat noktayı nazarından biri müspet, diğeri menfi elektirikiyete malik olan bu iki makus cereyan, ruhumun fezasından her müsademe ettikçe hakikat şimşekleri yerine reybilik yıldırımları fırlamaya başladı. Ruhumun içinde, müspet hakikatlerle sevgili mefkurelerim, her gün daha büyük bir şiddetle çarpışıyordu..."⁶ Bu sıkıntılı durum, Gökalp'in intihar teşebbüsünde bulunduğu döneme rastlamaktadır. Hilmi Ziya, Gökalp üzerine yaptığı çalışmasında, "...dindar aile muhiyetiyle çatışmaya giden fikirlerin ve bu suretle geçirdiği inanç krizinin ilk kaynağı"⁷ olarak Dr. Yorgi'yi gösteriyor. İdadi'nin son yılları, Gökalp'in dünyayı kötümser olarak görmeye başladığı, iç çatışmaların ve buhranın yoğun olduğu yıllardır. Babasının ölümüyle sarsılan Gökalp'in duygusallığına inanç ve inançsızlık arasında yaşadığı felsefi çatışmalar da eklenince, düşünce dünyası hayli karışık bir hal aldı. Tam olarak açıklık kazanmayan; başka sebeplerin de etkisiyle Gökalp, 1894 yılında kafasına sıktığı kurşunla intihara kalkıştı. Fakat kurşun beynine ulaşmadığı için bir tıbbi operasyonla kurtularak iyileşti. Operasyonu yapan doktor, daha sonra fikri muhaliflerinden biri olan ve kolera salgını nedeniyle Diyarbakır'da bulunan, materyalist eğilimli Dr. Abdullah Cevdet'tir.⁸

5 Ziya Gökalp, "Felsefi Vasiyetler II: Hocamın Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, 1922, sy. 8, s. 1-5.

6 Gökalp, a.g.m., s. 1.

7 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992, s. 304.

8 Abdullah Cevdet, Jön Türklük olarak adlandırılan II. Abdülhamit karşıtı muhalif hareketin önde gelenlerinden ve sonraki süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihad-i Osmanî Cemiyeti'nin 4 kurucu isminden birisidir. Gökalp, amcasının yasaklamasına rağmen, Batılı düşünceleri savunan doktorla sık sık görüşerek, onunla ilişki kurmuş ve onun düşüncelerinden etkilenmiştir. Abdullah Cevdet'le ilgili görüşlerini kendisi şöyle anlatıyor: "(...) Bu aydın doktordan bir şeyler öğrenmeye çalışıp durdum. Bir gün bana, Doktor *Atheisme* adlı bir kitap verdi. Onu okuyunca büsbütün sarsıldım. Kalbimdeki bütün inançların boşaldığını hissediyordum. Yine uykusuz kaldığım bir günde silahı çektim; kurşun anlımın kemiğine saplandı." Bkz. Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s. 38.

Gökalp, Abdullah Cevdet'ten etkilendiğini belirtirken onun düşüncelerini, intiharına sebep olarak göstermektedir. Gökalp bu ilişkinin ilgi alanı oluşturacak kadar etkili olmadığından bahsederken; "Abdullah Cevdet: Onda bir şey varsa hepsi bendendir, Türkçülük fikri müstesna. Ona bilim ve felsefe, politika merakını ve bilgisini ben verdim."⁹ diyecek kadar etkili olduğunu iddia etmektedir. Gökalp, Abdullah Cevdet'in kendisi üzerindeki etkisini büyük ihtimalle, daha sonraki fikri-siyasi karşıtlığından dolayı önemsiz ve yüzeysiz görmüş olabilir. Çünkü belirli bir fikri ve siyasi olgunluğa ulaştığında, Abdullah Cevdet'e karşı tavrı almıştır. Ancak Cevdet aracılığıyla Osmanlı muhalefetiyle de ilişki kurmuştur. Özetle, Abdullah Cevdet, Gökalp üzerinde iki hususta etkili olmuştur. Birincisi örgütlü ilişkilere girmesinde yol göstermiş olması; ikincisi ise, Batı düşüncesinin değişik bir yönüyle ilişki kurmasına katkıda bulunmuş olmasıdır. Bu anlamda Gökalp'i Avrupa'nın organizmacı sosyolojisi ve materyalist felsefesiyle tanıştırmış, bu alanda bilgilenmesi için de ona, Herbert Spencer, Gustave Le Bon, Ernest Haeskel ve Ludwing Buechner'in eserlerini temin etmiştir.¹⁰ Bu ilişkisiyle Abdullah Cevdet, Gökalp'i Batı felsefesinin kuram ve kavramlarıyla tanıştıran ilk kişidir. Yorgi Efendi'nin felsefe dersleri ise daha sonradır. Gökalp'in İdadî'ye başladığı yıllarda yazdığı devrimci şiirlerin esin kaynağı da Abdullah Cevdet'tir. Geçirdiği depresyonda da Cevdet'in görüşlerinin etkileri bulunmaktadır, ancak bu, etkilerden sadece bir tanesidir.

Diyarbakır'ın fikri-siyasi ortamının hareketliliği, Gökalp'in düşünce ve siyasi görüşlerinin belli alanlara yönelmesini sağlamıştır. Diyarbakır o günlerde adeta İstanbul'dan bir parça gibidir. Çeşitli sebeplerden dolayı imparatorluğun aykırı düşünceli pek çok devlet adamı ve düşünürü buraya sürgün olarak gönderilmişlerdi. Batı'dan gelen her türlü düşüncenin temsilcileri vardı. Bu durum Diyarbakır'ı hareketlendirmiş, adeta Anadolu'nun bir Selanik'i durumuna getirmiştir. Gerek Yorgi Efendi, gerekse Abdullah Cevdet aracılığıyla, çok değişik ve birbirinden farklı düşüncelerle karşılaşması, ona Batı düşüncesini değişik yönleriyle tanıma fırsatı vermiştir. Yine meselelerin esası ve bu bilgileri nasıl kullanacağı konusundaki açmaz ve İslam düşüncesiyle olan ilişkisi nedeniyle belli sıkıntılar yaşamıştır. Bu birbirinden farklı kaynaklar düşüncesinin netleşmesini sağlamamış, tam tersine kafasında büyük karışıklıklara yol açmıştır. Daha sonra kesin seçimlerini yaptığında, düşüncesinin yönünü çizmiş ve belli bir homojenliğe ulaşmıştır. Bu açıdan Gökalp'in sentezci çabası bu karmaşıklıktan çıkmanın da bir yolu olmuştur. En azından belli görüşleri sınırlandırarak aralarındaki farklılığı ayırt etmesine ve nasıl kullanılacağı üzerinde daha seçici davranmasına neden olmuştur.

9 Erişirgil, *a.g.e.*, s. 39.

10 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 34.

II. Abdulhamid'in yönetime geçtiği, Kanun-i Esasi'nin denendiği bir dönemde; özellikleri yukarıda belirtilen Diyarbakır'da dünyaya gelen Gökalp, farklı konulara yönelerek ilk bağlantılarını burada kurmuştur. Babasının, amcasının, Rüştîye ve İdadi'deki hocalarının ve Diyarbakır'ın siyasi ortamında söz sahibi olan kişilerin etkisiyle belirlediği ilgi alanları doğrultusunda, hayatının bu ilk döneminde, daha sonraki dönemleri de etkileyecek farklı konulara yönelmiştir. İlk dönem yazı hayatına bakıldığında daha çok yöresel sorunlara yöneldiği görülmektedir. Genellikle Diyarbakır ekseninde Doğu ve Güney Doğu'nun tarım, ticaret, ekonomi alanındaki sorunları, aşiret yapısının sosyo-ekonomik özellikleri, Osmanlılık, din, eğitim, ekonomi ve siyaset gibi konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bütün yaşamı boyunca olduğu gibi ilk dönem yazı hayatında da, düz yazının yanı sıra şiir de önemli bir yer tutmaktadır. Gökalp şiir yazmaya İdadi'deyken başlar. 1894'te yazdığı "İhtilal Şarkısı" adlı siyasal içerikli bir şiiri 1986'da Londra'da çıkarılan ve İttihatçıların yayın organlarından biri olan *İstiklal Gazetesi'*nde yayınlanır. 1894-1900 yıllarında yazdığı şiirler ve Mayıs 1904'ten itibaren makaleleri *Diyarbakır Gazetesi'*nde yayınlanır. İlk yıllarında şiir ve makalelerini yayınladığı diğer yayın organları ise *Dicle* ve *Peyman* isimli gazetelerdir. Diyarbakır'da yayınlanan bu iki gazetede yer alan yazıları, amatör bir ruhla kaleme alınmış, yazmaya başlangıç niteliğinde olan denemelerden oluşmaktadır. Çünkü bu dönemdeki yazılarının, daha sonraki yazılarıyla karşılaştırıldığında oldukça yüzeysel kaldığı görülmektedir.¹¹

Gökalp'in ilk dönem yazılarında öne çıkarttığı temaların başında Osmanlılık gelmektedir. *Peyman Gazetesi'*nde yayınladığı "Türklük ve Osmanlılık" isimli denemesinde romantik bir üslupla Osmanlı tanımı yaparak, Osmanlılığı savunmaktadır. Ona göre;

Osmanlılar, Türkistan'dan, Türklerin Anayurdu'ndan pek uzak düşmüşlerdi. Zaman ve mekanlarından ziyade, haiz oldukları dehay-ı hususi onları başka bir gayeye, başka bir hedefe sevketti. Bu gaye, kan-kardeşi olmayan müteaddit akvamı can-kardeşi yaparak gaziri ve viladi enmüzecele fevkinde terbiyevi ve kekamüli bir 'enmüzec-i milli' ibda etmekten ibaretti. (...) Hakiki Osmanlılar hadde-i istifadan geçerek, Türk ırkı da dahil olduğu halde, bütün uruk-ı mevcudenin fevkinde yeni ve ali bir millet-i tarihi teşkil ediyorlardı. Osmanlı enmüzeci, Türk enmüzecinden büsbütün başka idi.¹²

Bu yaklaşımından da anlaşıldığı gibi Gökalp, Osmanlıcılığa övgüyle yaklaşarak bu düşünceyi benimsemiştir. Çünkü beslendiği kaynaklar, Gökalp'in Osmanlılık fikrinin yanında Batılılaşma, Meşrutiyet ve İslam meseleleriyle de ilgi-

11 Gökalp'in bu iki gazetede yayınlanan makaleleri, Kültür Bakanlığı tarafından çıkarılan Ziya Gökalp Yayınları II. Seri'nin 1. kitabı olarak yayımlanan *Makaleler I* isimli kitapta tekrar yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Hacı Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyetten Cumhuriyete*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003, s. 39-40.

12 Ziya Gökalp, "Türklük ve Osmanlılık", *Makaleler I*, s. 55.

lenmesini sağlamıştır. Düşün yaşamının bu döneminde onu, sıkı bir Osmanlıcı ve İslamcı olarak tanımlamak mümkündür. Ayrıca Diyarbakır'dayken kaleme aldığı şiir ve denemelerinde Abdullah Cevdet'in etkisiyle devrimci temalara da yer vermektedir.

Bu dönemdeki yazılarında Diyarbakır'ın fikri ve siyasi ortamı etkisini göstermiş ve Gökalp'in yazı hayatının yönlenmesini sağlamıştır. Özellikle belirli alanlarda hocalarının yönlendirmesi sonucu yazılar yazmıştır. İçtimaiyat ilmi, Türklük, Osmanlılık ve yerel sorunlar gibi. Dönem içerisindeki fikri-siyasi faaliyetlerine bakıldığında Türklük konusuyla ilgilenmiş, ancak bu, milli bilinç çerçevesinde olmamıştır. Bu dönemdeki Türklükle ilgisi daha çok İdadi yıllarında okuduğu Türkoloji çalışmaları çerçevesinde olmuştur. Ancak Namık Kemal'in eserlerinin etkisi onda öncekinden farklı bir vatan anlayışının oluşmasını sağlamıştır. Yüksek tahsil için gittiği İstanbul'da ise, Türklükle ilgisi yine Türkoloji bağlamında fikri düzeyde olmuştur.

İkilemden Kurtuluş: Programcılık ve Uzlaşmacı-Sentezci Yaklaşım

Gökalp'in siyasal ve düşünsel bağlantılarının kesiştiği en önemli merkez olması açısından İstanbul'un¹³ ayrı bir önemi vardır. Dünya siyasetinde söz sahibi olmuş, Osmanlı'nın siyasi, ticari ve kültürel alanlarda başkenti olan İstanbul, Gökalp'in geldiği dönemde özellikle siyasi açıdan belli bir çıkmazı ve hareketliliği yaşıyordu. Entelektüel düzeyde yeni fikir akımlarının oluştuğu, bu akımların siyasi oluşumlara dönüştüğü bir dönemde İstanbul'a gelen Gökalp, çeşitli alanlarda siyasi bağlantı kurma imkânlarına kavuşmuştur. Bu süreç ise düşüncelerinin şekillenmesinde ve belirli bir seviyeye ulaşmasında önemli bir aşama olmuştur.

Gökalp, üyesi olduğu gizli cemiyetin yardımıyla girdiği Baytar Mektebi'nde yüksek tahsile başladı. Ancak okulla ve derslerle fazla ilgilenmedi. Zamanının çoğunu siyasi çalışmalara harcıyordu. Cemiyetle ilişkilerini geliştiriyor, onlarla birlikte hareket ediyordu. Bu dönemde okuduğu kitapların büyük bir kısmını, felsefe içerikli olan Fransızca eserler oluşturmaktaydı. İstanbul'daki bu okumaları ve etkileşimleri sonucunda düşünce dünyasındaki dağınıklığı giderme konusunda hayli yol almıştı. Bir şeyler yapabilmek ve çözüm önerileri oluşturabilmek için, düşüncenin programa dönüştürülmesi ve sentezci bir yaklaşımla farklılıkların bir araya getirilmesi konularında bu dönemde ilişkide olduğu

13 İntiharıyla ilgili dedikodular ve yüksek öğrenim görme isteği, onu, Diyarbakır'dan ayrılmaya zorladı ve bir yolunu bularak İstanbul'a gitti. Diyarbakır'dayken Dr. Abdullah Cevdet ona Tıbbiyelilerin gayretleriyle hürriyet ve meşrutiyet için gizli bir cemiyet kurulduğunu söylemişti. Abdullah Cevdet'in tavsiye ettiği biçimde, bu cemiyetle ilişki kurmayı başardı. Dr. İbrahim Temo ve İshak Sukuti ile görüştü. Söz konusu kişiler, Gökalp'in bu gizli ihtilal cemiyetine üye olmasına yardım ettiler. Bkz. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, s. 43-44.

üç kişinin etkisinden söz edilebilir. Bunlardan biri, daha önce Diyarbakır'da Batı felsefesine yönelişini sağlayan hocalarından Yorgi Efendi'dir. İstanbul'da tekrar görüşme imkanı bulduğu hocası, ona İstanbul'daki yeni cereyandan bahis açarak şu telkinlerde bulundu:¹⁴

Türk gençleri siyasi bir inkılâp yapmak, meşruti bir idare tesis etmek istiyorlar. Bu takdire şayandır. Ancak, taklitle inkılâp olmaz. Türkiye'deki inkılâp, Türk ulusunun içtimai hayatına, ulusal ruhuna uygun olmalı! (...) Türk ulusunun psikolojisini ve sosyolojisini tetkik etmek lazım! Bu inkılâpçılar mücadelelerine ilmi bir surette hazırlanmalı.

Yorgi Efendi, eski öğrencisine felsefi bir vasiyet olmak üzere bu sözleri söylemişti. Gökalp, babasının vasiyeti gibi hocasının bu vasiyetini de hiç unutmadığını ifade etmektedir.¹⁵ Bu vasiyet Gökalp üzerinde Türk toplumuna bakış açısını belirleyecek derecede etkili olmuştur. Diyarbakır'dayken düşünce dünyasına felsefeyi sokan Yorgi Efendi, bu sözleriyle de sosyoloji ve psikolojiye ilgi duymasını sağlamıştır. Gökalp bundan sonra özellikle sosyolojiyi öğrenme yönünde çaba harcamıştır. Türklüğün meselelerini ise sosyolojik ve psikolojik kuramlara dayalı inceleme ve analizlerle çözmeye çalışmıştır. Hocası bu vasiyetindeki ikazlarında inkılâpçıların ilmi bir surette hazırlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu, planlı ve programlı bir hareketin oluşturulmasına yönelik bir ikazdır. Bunun yanında Devlet'in meselelerine, toplum sorunları ve etkinliği çerçevesinde, kısmen de olsa aktarmacılığın ötesinde yaklaşımların geliştirilmesi önerisidir.

Gökalp'in Türkçülük düşüncesine sentezci bir çerçevede ilgi duymasında etkili olan kişi ise Bakülü Hüseyinzade Ali'dir. Gökalp'in Türkçülük anlayışı, diğer ilgi alanlarına göre daha farklı kaynaklardan beslenmiştir. "Türklük" meseleleriyle ilk defa tanışması, idadî yıllarında okuduğu Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî'si* ve Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Alem'i* aracılığıyla olmuştur.

İdadi döneminde yerli Türkologların bu eserlerini okumasına rağmen, Türkoloji çalışmalarına olan ilgisi, esas olarak Hüseyinzade Ali aracılığıyla başlamıştır. "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" formülüyle geliştirdiği sentezci yaklaşımı ile "Turancılık" söylemlerini Türkler arasında ilk defa zikreden Azeri Türklerinden Hüseyinzade Ali, Gökalp'in yüz yüze görüşerek özellikle Türkçülüğe ilgisinin oluşumunda etkilendiği önemli şahsiyetlerden biridir. Gökalp, Türklüğe ilgi duyması açısından üzerinde büyük etki bırakan Fransız müsteşiriki Leon Cahun'un *Asya Tarihine Giriş* adlı eserini de, Hüseyinzade Ali'nin tavsiyesiyle okumuştur. Düşüncesinin biçimlenmesini sağlayan uzlaşmacı-sentezci görüşlerini, "İttihat ve Terakki'nin beşinci kurucusu olarak ka-

14 Gökalp, "Felsefi Vasiyetler II: Hocamın Vasiyeti", s. 1-5.

15 A.g.m, s. 1-5.

bul edilen Hüseyinzade Ali'nin¹⁶ üçlü senteziyle formülleştirmiştir. Bu etkilenme, sentezci üçlü formülün belli bir siyaset çerçevesinde yeniden yorumlanmasını, özgün ve kullanılabilir bir senteze dönüşmesini sağlamıştır.

Gökalp çeşitli nedenlerden dolayı tekrar Diyarbakır'a¹⁷ döndüğünde valiye karşı mücadelesinden ve zararlı yayın okumasından dolayı 14 Temmuz 1898 tarihinde tevkif edildi. Kısa bir süre sonra tahliye oldu ve tekrar İstanbul'a döndü. Ancak Diyarbakır'daki faaliyetleri İstanbul'a rapor edildiği için, hakkında tahkikat olduğu gerekçesiyle okul yönetimi tarafından okula kabul edilmedi. Tahkikat sonucunda Gökalp tevkif edildi (1900). Bu dönem, Gökalp için adeta düşünsel anlamda iç hesaplaşma yaşayarak ikilemelerinden kurtulduğu bir dönem oldu. İç tartışmalarla, ruhi bunalımlarından kurtulduğu bir dönem olarak isimlendirdiği bu süre içerisinde, Zaptiye Tevkifhanesi'nde Naim Bey isminde bir inkılapçı ile de tanışma fırsatını buldu.

İstanbul'da tutuklu bulunduğu Zaptiye Tevkifhanesi'nde tanıştığı ve "ihtiyar inkılâpçı" olarak bahsettiği Naim Bey adlı bir siyasi tutuklunun vasiyeti Gökalp'i programcılık yönünde etkileyen diğer bir kaynak olmuştur.¹⁸ "Felsefi Vasiyetler" üst başlığını taşıyan yazı dizisinin "Pirimin Vasiyeti" başlıklı makalesinde Gökalp, bu etkilenmeyi pirinin ağzından şöyle aktarıyor:¹⁹

Ben, vatanımda Meşrutiyet'in bir gün mutlaka ilan edileceğine kaniim. (...) Bilmelisiniz ki bu ilk Meşrutiyet, hakiki bir meşrutiyet olmayacaktır. Meşrutiyet'in hakiki bir mahiyette olabilmesi için, bütün milletin onu anlaması lazımdır. Halbuki milletimiz, şimdilik derin bir uyku içindedir. (...) Bu durumda tesis edilse bile, gazeteler şantaj edecekler. (...) Bütün bunlar ve bunun gibi hücumlar sonucu, kurulacak olan Meclis-i Mebusan kapatılacaktır. (...) Bunların olmaması için, milletimizin uyanmasını ve yükselmesini sağlayacak açık programın, elinizde hazır bulunması gerekir. Ta ki meşrutiyet ilan edilince, başkaları gibi şaşırıp kalmayasınız. Ne yazacağınızı ve hangi fikirleri neşredeceğinizi açık bir surette bilmelisiniz!

İstanbul'da mahkûmiyetini tamamladıktan sonra Diyarbakır'a, zaptiye ne-

16 Y. Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s. 176.

17 Sultan Abdulhamid yönetimine karşı ilk siyasi örgüt olarak kurulan "İttihad-i Osmanî Cemiyeti"nin Eylül 1896'da darbe hazırlığına girişmesinin haberi üzerine, yönetim beş yüze yakın örgüt taraftarını tevkif ve sürgün ederek cezalandırmıştı. Gökalp de, yasak yayın bulundurmaktan dolayı Baytar Mektebi yönetiminden ihtar aldı. Buna Ayasofya camiinde izinsiz bildiri dağıtma eylemi de eklenince tevkif edildi. Bir süre sonra serbest bırakıldı, ancak bundan sonra göz hapsinde tutulmaya başlandı. Bu durumdan bunalan Gökalp, 1898'in yaz tatilinde Diyarbakır'a döndü. Bkz. A. Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp: Hayatı-Eserleri*, s. 16.

18 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, 2. bs., Ankara: Elips Kitap, 2007, s. 169-171.

19 Ziya Gökalp, "Felsefi Vasiyetler III: Pirimin Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, Ekim 1922, sy. 19, s. 1-5.

zaretini altında bulundurulmak üzere sürgün edilen Gökalp, bir müddet kendini okumaya verdi. Bu arada çeşitli konularda makaleler yazdı. Bir kısmını yurtdışında muhalifler tarafından çıkarılan gazetelerde yayınlattı. Bir kısmı ise çoğaltılarak elden ele dolaştı. Fakat bu durum uzun sürmedi, siyasi faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti. İstanbul ve Avrupa'daki muhalif cemiyetlerle mektuplaşmaya başladı. Bunların çıkardıkları broşürleri, etrafındaki gençler aracılığıyla memleketin çeşitli bölgelerine yayıyordu. Bu arada kısa bir süre muallimlik yaptı. Şikâyetler üzerine bu görevden de ayrılmak zorunda kaldı. Ancak, yeni gelen vali onu mektub-i kalemine kâtip olarak aldı. Bu görevi süresince göçmenlerin yerleşmesi meselesi hakkında, beğeni toplayan bir rapor hazırladı.

O dönemde Diyarbakır'da halkı ve hükümeti tedirgin eden bazı olaylar vuku buluyordu. Bunlardan biri de Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa olayıdır. İbrahim Paşa'nın halka karşı olumsuz davranışlarını protesto etmek için Gökalp'in başını çektiği "telgraf eylemi" yapıldı. Telgraf eylemi Gökalp'in kendine güvenini geri getirdi. Bu eylemi, eyleme sebep olan kişinin adıyla, "Şaki İbrahim Paşa Destanı" olarak kaleme aldı. Gökalp bu olaydan sonra, Ticaret Odası Başkanlığına geçti ve kısa bir süre de burada çalıştı. İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki kongresine kadar çok önemli bir kişi olarak görülmemeyen Gökalp'in kısa sürede ön plana çıkması, Jön Türk devrimi öncesinde Diyarbakır'da yapılan Telgrafhane eylemlerindeki öncülüğü sayesinde olmuştur. Bu dönemde Telgraf eylemleri İttihatçılar tarafından başka illerde de yapılmasına rağmen, bu eylemler Gökalp gibi birinin ön plana çıkmasına neden olmamıştır.²⁰

11 Temmuz 1908 sabahı Diyarbakır'a, Selanik'ten çekilmiş bir telgrafın gelmesi, Gökalp'in siyasal ve düşünsel yaşamının yönünü değiştirdi.²¹ Gökalp, Selanik'e cevabî bir telgraf çekerek Diyarbakır'da cemiyetin bir şubesinin açılmasını istedi. Bu arada da şube hazırlıklarına başlandı. Cevap gelince şube açıldı ve Gökalp sorumlu temsilci seçildi. Bu süre içerisinde Meşrutiyet'le ilgili kavramları açıklamak için *Peyman* ve *Dicle* gazetelerinde bir dizi makale yayınladı. Bu makalelerde daha çok meşrutiyetin feyizlerinden bahsediyordu. Gökalp bir süre sonra *Diyarbakır* gazetesinin başmuharrirliğine, daha sonra da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır, Bitlis ve Van illerini kapsayan "Bölge Mü-

20 Bkz. A. Vehbi Vakkasoğlu, *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980, s. 28.

21 Telgrafta, Meşrutiyet'in ilanını ve Kanun-u Esasi'nin tatbikini padişahın kabul ettiği bildiriliyor, bunun halka ilanı ve nümayişlerle halka açıklanması isteniyordu. Fakat telgrafın muhatabı olan cemiyetin şubesi, Diyarbakır'da yoktu. Telgraf Gökalp'e getirildi. Gökalp de hemen bir mühürçüye, "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" diye bir mühür sipariş etti. Sonra İbrahim Paşa olayında işbirliği yaptığı arkadaşlarına giderek, Pirinçzade Arif Bey'in evinde toplanılmasını istedi. Toplantıda Meşrutiyet'in ilanı için bir yürüyüş ve gösteri düzenlenmesine karar verildi. Bir süre sonra Diyarbakır sokaklarında, "yaşasın meşrutiyet, yaşasın hürriyet" gibi sloganlar yükselmeye başladı. Bkz. Erişirgil, *a.g.e.*, s. 57-58.

fetişliği"ne tayin oldu. Gökalp bu dönemde bölgede meydana gelen olayları, cemiyetin merkezine rapor ediyor, raporları ise merkez üyeleri tarafından beğeniyle karşılanıyordu. Nihayet cemiyet onu Selanik'te yapılacak büyük kongresine davet etti. Bunun üzerine Cemiyet'in Umumi Kongresi'ne katılmak üzere 18 Eylül 1909 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılarak Selanik'e gitti.

İlmi-i İctima (Sosyoloji) ve Emile Durkheim Etkisi

Selanik, Gökalp'in düşünsel serüveninin temel değişim süreçlerinden birini yaşadığı merkez olmuştur. Siyasi sürgünler ve ekalliyetlerin Diyarbakır'da oluşturduğu siyasal ve düşünsel ortamın serüvenine, İstanbul'da kurduğu ilişkiler de eklenince, siyasi kişiliği yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan Gökalp, bu kimliğiyle gittiği Selanik'te yeni açılımlar sağlayacak zengin ilişki ve ilgi alanları edinmiştir. Bu ortam onun düşünsel kimliğinin ve kişiliğinin olgunlaşmasını hızlandırdı. Bu dönemde yenileşme, Türkçülük ve Turancılık gibi tartışmalar, üzerinde yoğunlaştığı konular olmuştur.

Selanik,²² 1908 İhtilali'nin başladığı ve organize edildiği merkezdir. Komitacılar, İhtilali buradan idare ettikleri için İttihad ve Terakki'nin merkez komitesi de buradaydı. Bu özelliği, Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk aydınlarının Selanik'e akın etmesine sebep oldu. Selanik, artık, "Kabe-i Hürriyet" olarak adlandırılıyordu.

Gökalp'in Türklüğe olan ilgisinin, kısmî de olsa, Türkçülüğe dönüşmesi 1908 sonrasında Selanik'te başladı. Batılı düşünce ve ideolojilere açık olması ve çeşitli etnik unsurların örgütlenmesine müsait bir zeminin bulunması, Selanik'i milliyetçilik konusunda da belirleyici bir konuma getirmişti. Gökalp bu ortamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez umum üyeliğine seçilerek burada ikamet etmeye başladığında, Selanik'in bu konumundan etkilendi.

22 XX. yüzyılın başlarında siyasi açıdan Balkanlar'ın önemli merkezlerinden biri haline gelen Selanik, bu dönemde Osmanlı'nın Batı sınırı, Avrupa'nın da Doğu sınırı konumundadır. Ayrıca İmparatorluğun Batılılaşma siyasetindeki önemli merkezlerinden biri olan Selanik, "gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun en dinamik kutbu haline gelmiştir. Doğu ile Batı'nın kesiştiği yol ayrımındaki kent, modern Avrupa'nın bilgilerine, tekniklerine, düşüncelerine ve adetlerine açık değişik cemaatlerin yaşadığı bir kenttir. Bkz. Gilles Veinstein, "Selanik'in Gizemi", *Selanik: 1850-1919*, V. Gilles (haz.), çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 15. Bunun yanında Selanik, Balkanlar'daki Batı siyaseti açısından da önem arz etmektedir. Çünkü Balkanlar, gelişen olaylar nedeniyle Rusya ve diğer batılı devletlerin kendi siyasetlerini gerçekleştirebilmek için bir rekabet alanı olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı karşısında Rus tehdidinin en şiddetli biçimde ortaya çıktığı yerdir. Görüldüğü gibi Selanik, hem büyük bir ticaret merkezi, hem de İmparatorluğun İstanbul'dan sonra en büyük kültür merkezlerinden biriydi. Kente gelen Avrupa gazetelerinin yanında Türkçe, Yahudice, Rumca, Fransızca, Bulgarca ve Romence günlük gazeteler yayınlanmaktaydı. Bkz. Meropi Anstasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 53-54.

Bu özellikleriyle Selanik, Gökalp için yetiştiği geleneksel çevrenin dışında yeni ilişkilerle oluşan farklı bir kültürel çevre anlamına da gelmekteydi. Z. F. Fındıkoğlu'nun ifadesiyle, "Ziya'nın hayatında Selanik'e gelinceye kadar olan safha, onu, dini ve tasavvufi bir fikir hayatı içinde yaşattı. Diyarbakırlı Ziya, Selanik'te Gökalp olurken ismi ile beraber ruhu da değişti. Madden olduğu gibi manen de Diyarbakır'la ilgisini kesti."²³ Bunun en açık göstergesi Gökalp'in önceki dönemde ilgilendiği ve yoğunlaştığı konularla, Selanik sonrası dönemdeki ilgilerinin ve yazılarının farklılığıdır. Gökalp'in Selanik'te yeniden doğduğu, biçimlendiği ve yeni donanımlar kazandığı söylenebilir. Özellikle sosyolojiyle tanışıklığı onu yeni konulara yöneltti. Osmanlıcılıktan uzaklaştıkça Türkçülüğe doğru yönelen Gökalp, sosyolojinin kavram ve açıklamalarıyla bu konuları yeni bir perspektifle değerlendirme imkanı elde etti.²⁴

Gökalp, Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Umumi Kongresi'nde Talat Paşa'nın önerisiyle, gençleri cemiyetin idealine bağlamak göreviyle genel merkez üyeliğine seçildi. Cemiyetin merkez umumisine seçilmesi, Gökalp için hayatının büyük bir dönüm noktası oldu. Çünkü 1918'de, partinin kendini resmen fesh etmesine kadar bu etkili konumunda kaldı. Bu görevi esnasında Gökalp, Selanik'te, hem Batı felsefesine ve sosyolojisine yönelerek kendi gelişimini sağladı, hem de etkileyebileceği bir ortama kavuştu. Ortamın sağladığı imkanlar çerçevesinde Selanik'te yoğun bir siyasal ve düşünsel çaba içerisine girdi. Bu bağlamda konferanslar verdi, kütüphaneler oluşturdu, İttihat ve Terakki İdadisi'nin kurulmasını sağlayarak, bu okulda ilk kez İctimaiyat dersini programa koydurdu ve bu dersi kendisi verdi. *Yeni Felsefe Mecmuası* ve *Genç Kalemler Mecmuası*'nda yazılar yazarak, Yeni Lisan Hareketi'nin oluşmasında etkili oldu. Mehmet Ziya, Gökalp soyadına da Selanik'te kavuştu. İttihat ve Terakki İdadisi'nin programına Sosyoloji dersini aldırmasıyla bu disiplin, ülkemizde ilk defa fikir ve öğretim hayatımıza girmiş oldu.²⁵

Düşünsel faaliyetleri çerçevesinde gazete ve dergilerde düzenli olarak yazı yazmaya başlayan Gökalp, bu dönemde eserlerini okuduğu Alfred Fouille, Bergson, G. Le Bon, Gabriella Tarde, Renouvier ve Boutroux gibi düşünürlerin etkisindeydi. Bu düşünürlerden Bergson'a ilgisi meraktan öteye geçmedi, ancak Renouvier, Boutroux ve Fouille'nin etkisini o dönemdeki yazılarında görmek mümkündür. Bir Fransız filozofu olan Fouille'nin *Tecrübe Üzerine Kurulmuş Metafizik Geleceği*, *İdealist Hareket ve Müspet İlme Karşı Tepki*, *Nietzsche ve Ahlâkdışılık Felsefesi*, *Kuvvet-Fikirler Ahlakı ve Kuvvet-Fikirler Evrimciliği* gibi eserlerini okudu. Özellikle son iki eserde ele alınan "fikir-kuvvet naza-

23 Z. Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: 1955, s. 9-16.

24 Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi*, s. 46-47.

25 Emre Kongar, "Ziya Gökalp", *Türk Toplum Bilimcileri I*, 2. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, s. 31.

riyesi” (idees-forces), [özet açılımıyla, inanç ve fikirlerin sadece edilgen düşünceler değil, aynı zamanda yaratıcı ya da yıkıcı etkin kuvvetler olduğu kuramı] Gökalp'in fikirlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu idealist felsefenin etik boyutu, insanın eylemleriyle olması gerekeni gerçekleştirmeye çalışmasını talep etmektedir. Bu düşünürlerin yanında Jean-Jacques Rousseau ve Immanuel Kant'tan da etkilenmiştir.²⁶

Gökalp, bu ilk etkilenmeye bağlı oluşan görüşlerini daha sonra sosyolojik nesnellik kaygısıyla bir ölçüde yumuşatmış, ancak temeldeki idealist epistemolojiyi büyük ölçüde korumuştur. Bu tesirler, o dönemde yazdığı yazılarda yoğun olarak görülmektedir. Gökalp'in pozitivizmi aşma çabaları, Fouille'nin etkisinin artmasını sağlayan en önemli unsur olmuştur. Fouille'nin zihinci ve eklektik yaklaşımının tesirleri onu sosyolojiye yaklaştırmıştır. Bu sosyoloji ise “Durkheim sosyolojisi”dir.²⁷

Gökalp'in sosyolojiyi, özellikle de Durkheim sosyolojisini tercih etmesi tesadüfi değil, aksine bilinçli bir tercihin ürünüdür. O, toplumsal sorunların siyasal boyutlu olduğunu ve yine siyaset aracılığı ile çözüleceği anlayışını benimsediği için sosyolojiye yönelmiş ve Osmanlı toplumun siyasal içerikli sorunlarını çözmek için İttihat ve Terakki Fırkası'nın Batıcı ve milliyetçi yeni politikalarına destek vermek amacıyla sosyolojiyi tercih etmiştir. Ayrıca sosyolojinin; Osmanlı siyasetçilerinin ve aydınlarının yaşadığı düşünsel değişimleri ve bu doğrultuda geliştirilen yeni çözüm önerilerini anlatabilecek ve meşruiyetini sağlayacak bir bilim özelliği göstermesi de bu tercihte belirleyici olmuştur.²⁸

Gökalp'in sosyolojiye ilgi duymasının altında yatan en önemli neden, Devletin sorunlarına toplum düzeyinde çözüm getirme çabasıdır. Sosyoloji çerçevesinde Durkheim'e yönelmesi de bu açıdan anlamlıdır. Durkheim'e, özellikle *dayanışma* (solidarité) fikri nedeniyle yönelmiştir. Osmanlı devlet ve toplum olarak dayanışmaya daha çok ihtiyaç duyduğu için Durkheim'in solidarist yaklaşımı, devletin sorunlarıyla da ilgilenen Gökalp açısından, bir çıkış yolu olmuştur.

Selanik'te iken Durkheim'in *Sosyoloji Usulünün Kaideleri* adlı eserini okuduktan sonra, kitap hakkındaki tahminlerinin doğru olduğunu düşünerek, milletin sosyal meseleleri hakkında hüküm verecek yolu bulduğuna kanaat getirmişti. İttihat ve Terakki kâtibinden Durkheim'in bütün eserlerinin getirtilmesini isteyerek Fouille ve İbn Arabi'nin görüşlerini bir kenara bıraktı.²⁹ Eseri okuduktan sonra toplumun problemlerinin çözümünde faydalı olacağına inandığı Sosyoloji, Felsefe ve Psikoloji derslerinin okullarda okutulması yö-

26 Parla, *a.g.e.*, s. 79

27 Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays*, Niyazi Berkes (der. ve İng. çev.), New York: Columbia University Press, 1959, s. 50-55.

28 Karakaş, *a.g.e.*, s. 182.

29 Erişirgil, *a.g.e.*, s. 85.

nündeki düşünceleri iyice olgunlaştı. Bu düşüncesini ise ilk defa Selanik'te kurulan İttihad ve Terakki İdadisi'nde sosyoloji ve felsefe dersleri vererek gerçekleştirdi. Bu gelişme sonrası yazdığı yazılarda Durkheim etkisi derin bir şekilde görülmeye başlamıştır. Bu yazılarında Tarde'in ismi ve düşünceleri de zikredilmektedir. Ancak Tarde'ı zikredişi, Durkheim'in karşısında haksız olduğunu ispatlama yönünde olmuştur. Çünkü "sosyolojide psikolojik etkinliği önceleyen ve toplumsal yaşamı inançlarla, isteklerle, eğilimlerle anlatmak isteyen Tarde"ın³⁰ düşüncelerini Durkheim'in eleştirdiği biçimde aktarıyordu.

Durkheim'in dayanışmacı ve kolektif bilinç yanlısı olmasının yanında, Marksizm karşıtı bir tavır içerisinde olması da Gökalp'i ona yakınlaştıran hususlardan biridir. Çünkü Emile Durkheim'in öncülük ettiği sosyoloji anlayışı, Batı'nın yine Batılı olan Marx karşısında geliştirdiği en kapsamlı ve sistemli sosyoloji ekolü ve dünya görüşüdür. Sayılan özellikleriyle Gökalp'in ilgisini çeken sosyolojizm ekolü, Türkiye'nin sorunlarının açıklanmasında etkili olmuştur.³¹ Gökalp, düşüncelerinin oluşum evrelerinde biyolojik materyalizmin etkisinde kalmasına karşın, Marksist sosyoloji, organist sosyoloji ve diğer sosyoloji ekollerine yakın durmayarak, tercihini Durkheim'in sosyolojizm ekolünden yana yapmıştır.

Sosyolojik düşüncelerinin temeline yerleştirdiği Durkheim Sosyolojisi'nden; toplumsal yaşamı yönlendiren *değer ve ülkü, birey ve toplum, ulus, kültür ve uygarlık, halk ve seçkinler ve toplumsal evrim* gibi kavramları alarak Türk toplumunun meselelerini çözümlenmek amacıyla faydalanmıştır.³² İstanbul'a geldikten sonra "mefkure" olarak kullanmaya başladığı "ülkü" kavramını, Durkheim'in "içtimai mefkurecilik" anlayışını merkeze alarak geliştirmiştir. Etkilenme süreci ve eğilimleri, Fouille'den Durkheim'e doğru kayarken, kolektif bilinci bireysel bilince tercih ediyordu. Durkheim'in içtimai mefkureciliği, Gökalp'te birey-üstü toplumun bir ürünü şeklinde, bireysel iradeye de egemen bir güç olarak ortaya çıkıyordu. Ona göre ülkü, "şimdiki zamanın eğitici ve geleceğin yaratıcısı olmakla birlikte geçmişin bir gerçekliğidir. Ulusun geçmişinden gelip onu, geleceğe doğru iten düşünsel bir atılımdır. Öyleyse *idee*'den türeyen *ideal* (ülkü) gibi, *fikir*'den türeyen *mefkure*'yi bu anlamda kullanmak daha uygundur."³³

30 N. Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 134.

31 Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Durkheim", *60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp*, İstanbul: İ.Ü. A.İ.İ. Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986, s. 23.

32 Bu kavramların Gökalp sosyolojisindeki kullanımı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, İstanbul: Türk Kültürü Yayını, 1978; ve Nihat Nirun, *Sistemantik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

33 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1976, s. 68.

Gökalp'in Durkheim ekolünü benimsemesinin temel nedenlerinden bir diğeri de "kolektif bilinç" kavramına getirdiği yorumlardır denilebilir. Bu konuda Baykan Sezer, "Gökalp'in Durkheim'a ilgi duymasına yol açan nedenlerden birinin 'conscience collectives' kavramı olduğunu düşünebilmemiz için haklı nedenlerin olduğunu"³⁴ belirtmektedir. Durkheim'ın kolektif bilinç yaklaşımı aynı zamanda dayanışmacılık anlayışını güçlendiren bir açılım idi. Çünkü dayanışmacılık, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözeten, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı, organik dayanışmayı benimseyen, laik eğitimi savunan, pasifist ve uzlaşmacı bir öğretilerdir.³⁵ Ayrıca dayanışmacılık ve kolektif bilinç bir araya getirildiğinde korporatizmi inşa ve ikame etmek daha kolay hale gelmektedir.

Gökalp ulusalcı, korumacı/devletçi, dayanışmacı ekonomi anlayışını mesleki örgütlenme kavramıyla somutlaştırmak istemiştir. Mesleki örgütlenme açılımına dayanarak açıkladığı bu anlayışının kaynağında Alman iktisadi düşüncesi, Fransız solidarizmi ve bu düşüncenin önde gelen temsilcileri olan Friedrich List ve Durkheim bulunmaktadır.³⁶ Farklı etkilerin de olmasına karşın görüşlerinin sistemleşmesindeki en temel kaynak, kuşkusuz Durkheim ve sosyolojizm ekolüdür. Gökalp, Türk toplumunun meselelerinin çözümünde önemli görevler yüklediği Durkheim sosyolojisinin temel kavramlarını aktarmakla yetinmemiş, onların Türk toplumunun meseleleri üzerinde özgün bir biçimde geliştirilmesini ve uyarlanmasını da sağlamıştır. Bu açıdan Durkheim'la farklılaştığı konular da mevcuttur. Durkheim'dan ciddi boyutlarda etkilenmesine rağmen Gökalp'in geliştirdiği sistem yarı-özgün ve daha kapsamlıdır. Her ikisinin kurguladığı toplumsal dünya, dayanışma üzerine kuruludur. Durkheim'ın kurguladığı toplumsal dünya için Batı gelişme doğrultusunu ifade eden modernleşme çizgisi tek belirleyici iken, Gökalp'in tahayyül ettiği toplumsal dünya üç doğrultulu bir senteze dayanmaktadır.

Gökalp bu dönemde, ileride düşüncesinin temel özelliklerinden biri olan programcı ve sentezci yaklaşımının temel ayaklarını kurgulayarak düşün dünyasındaki ikilemlerinden kurtulmayı büyük ölçüde başardı. Düşün dünyasındaki farklı etkileri çatıştırma yerine onları sentezinin parçaları olarak değerlendirdi ve eklektik bir tutumla farklı yaklaşımları arabulucu bir yöntemle bir araya getirdi. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yaşam serüveni değişen Gökalp, yeni bakış açısını geliştirmek için Selanik'te uygun bir zemin buldu. Burada hem oluşturduğu bakış açısını geliştirdi, hem yeni yönelimler kazandı. Bu dönem-

34 Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Durkheim", s. 24.

35 Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. II, s. 377.

36 Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp'in İktisadi Düşünceleri", *Türk Yurdu*, Mart 1996, sy. 103, s. 85.

den itibaren Türklüğe ve Türkçülüğe olan ilgisi, Osmanlılık siyasetine olan inancını sarsmaya başladı. Bunun neticesi olarak da düşünce dünyası, Türkçülük yönünde şekillendi.

Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler: Türkçülük-Turancılık

Selanik'te yayınlanan *Genç Kalemler* dergisi, Gökalp için yeni dönemdeki düşüncelerini açıkladığı bir platform oldu. Derginin genel yaklaşımına göre halk Osmanlı dilinde yazılanları anlamada zorluk çekiyordu; bunu önlemek için dilden yabancı öğelerin atılması gerekiyordu. Ömer Seyfettin tarafından kaleme alınan ve ilk sayılarda yayınlanan bildiri nitelikli yazılarda gramer, yazı ve isimlerin Türkçe kurallara uyması, yabancı terkiplerin atılması savunuluyordu. Dergide yayınlanan yazılar ve çevresinde oluşan grup Yeni Lisan Hareketi'nin doğmasını sağladı. Gökalp dergiye daha sonra katılmasına rağmen ağırlığını hissettirmeye başladı. Ancak Ülken, Ömer Seyfettin'in ilk sayılarda yayınladığı dil ile ilgili yazılarının, Gökalp üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Buna karşılık Şapolyo ise, Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in Gökalp'ten etkilenecek dilde sadeleşme üzerine yoğunlaştıklarını yazmaktadır.³⁸ Derginin kuruluşuna ve yayınlanan yazıların kronolojik sırasına bakıldığında başlangıçta Gökalp'in Ömer Seyfettin'den etkilendiği, ancak zamanla Gökalp'in söz konusu anlayışı yoğun olarak işlemesinden dolayı derginin kurucularını etkisi altına aldığı görülecektir.

Gökalp'in *Genç Kalemler*'de yayınlanan ilk yazısı "Tevfik Sedat" imzasıyla "Bugünkü Felsefe" başlığını taşıyordu. Makalede Renouvier, Boutroux ve Fouille gibi Fransız düşünürlerinin etkisi gözlenmekteydi. Özellikle Renouvier ve Boutroux'un pluralizminin, Fouille'nin düşünce-kuvvet doktrininin etkisi daha belirgindi. Özet olarak bu makalede önceleri felsefenin, bilimlerin anası olduğunu, pozitif ilimlerin ortaya çıkmasıyla bu konumunu yitirerek ilimlerin koruyuculuğu sıfatını aldığını savunmaktaydı.³⁹ Aynı dergide "Demirtaş" imzasıyla yayınladığı "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" başlıklı makalesinde, yeni bir toplum kurulması fikrini işleyerek, siyasi harekete yeni bir program oluşturma gayreti görülmektedir. Gökalp bu makalesinde özetle şu görüşleri ileri sürmektedir:⁴⁰

Biz siyasi inkılâp yaptıktan sonra ikinci bir vazife önünde kaldık: İçtimai inkılâbı hazırlamak! Siyasi inkılâp meşrutiyet mekanizmasının uygulanması olduğu için pek kolaydı, fakat içtimai inkılâp mekanik bir fiil ile değil, organik bir

37 Ülken, *a.g.e.*, s. 306.

38 Enver B. Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1974, s. 71-72.

39 Tevfik Sedat, "Bugünkü Felsefe", *Genç Kalemler*, 1911, c. II, no. II.

40 Demirtaş, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Genç Kalemler*, 1327/1911, c. II, sy. 8.

tekâmül ile elde edileceği için çok güçtür. Siyasi inkılâpla hürriyet, eşitlik, kardeşlik gibi meşrutiyetin ruhu olan kuvvet-fikirlerin yayılması yeterli idi. Hâlbuki içtimai inkılâp duyguların gelişmesine ve gücüne bağlıdır. (...) İçtimai inkılâp ne demektir? Eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat yaratmak. Bu kelimeye iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi bütün hayatlar girer. Yeni hayat demek yeni iktisat, yeni aile, yeni sanat, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir. (...) Biz yeni bir medeniyet hayatı yaratacağız. Hakiki kıymetleri arayacak ve bulacağız. Avrupa medeniyetleri çürük, hasta, kokuşmuş esaslar üzerine istinat etmiştir. Bu medeniyetler bozulmaya ve yok olmaya mahkûmdur. Gerçek medeniyet ancak yeni hayatın gelişmesiyle başlayacak Türk medeniyetidir. Türk ırkı, diğer ırklar gibi ispirto ile sefahatle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muharebelerde çelikenmiş, gençleşmiştir. (...) İstikbalin hâkimiyeti Türk'e dayalı olması vaat edilmiştir. (...) Alman filozofu *Nietzsche*'nin tahayyül ettiği fevkalbeşerler Türklere'dir. Türklere her asrın "yeni insanları"dır. Bundan dolayıdır ki, yeni hayat bütün gençliklerin anası olan Türklere'den doğacaktır.

Bu makalede ileri sürülen tezler, Gökalp'teki değişimi açık olarak ortaya koymaktadır. Daha önce sıkı bir Osmanlıcı olan ve bu yönde düşünce üreten Gökalp, makaledeki görüşleriyle Türkçü bir eğilim ortaya koymaktadır. Selanik'te ortaya çıkan dilde Türkçülük hareketi ve Selanik'in Batı'dan gelen her türlü fikre açıklığı, Gökalp'teki bu değişikliği sağlayan unsurlardır. *Genç Kalemler* dergisi ise onun yazı hayatının olgunlaştığı ve düşüncesine temel olacak yazılarını yayınladığı platform olmuştur. Gökalp'in Selanik'te *Genç Kalemler*'in dışında M. Zekeriya ve Nabizade Hamdi Beyler tarafından çıkarılan *Felsefe Mecmuası*'nda da birçok makalesi yayınlanmıştır.⁴¹

Bu dönemde özellikle *Genç Kalemler* dergisinin oluşturduğu Yeni Lisan Hareketi'yle birlikte Gökalp'te beliren yeni kimliği temsil eden kavram ise Türkçülüktür. Özetle, Diyarbakır'da olduğu gibi Selanik'te de Gökalp'in fikir hayatı, şehrin siyasi ve fikri ortamına göre yeni bir biçim kazanmıştır.

Gökalp edindiği yeni yönelimlerle birlikte Türkçülük çerçevesinde siyasal ve toplumsal bir proje geliştirme çabasına girmişti. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin çoğunluğu Osmanlıcılığa ve İslamcılığa bağlıydılar. Cemiyetin resmi ideolojisini ise halen Osmanlılık oluşturuyordu. Gökalp, bu çerçevede İttihat ve Terakki'nin siyasi kararlarını ve ilkelerini, geliştirmeye çalıştığı yeni toplumsal projesi bağlamında etkilemeye çalışıyordu. Bu çabalarını da "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" adlı makalesinde sistemleştirmişti. Selanik'in Batılı düşünceye açık olan belirleyici ortamında ise sosyoloji, sorunların çözümü-

41 Ayrıca bu mecmuanın kurulmasında ve yayın hayatına devam etmesinde de etkili olmuştur. Yine Selanik'te Gökalp'in de içinde bulunduğu bir grup tarafından geniş kapsamlı bir dergi yayımlanması planlanmıştır. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı yayın hayatına başlamamıştır. Şapolyo, *a.g.e.*, s. 72.

münde kullanmaya başladığı önemli bir unsur haline gelmişti.⁴² Makalesinde meselenin sadece siyasi inkılapla sınırlı olmadığını, aynı zamanda içtimai inkılabın da buna paralel yürütülmesinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. İçtimai inkılaptan kast olunan ise, gerçekleştirilecek siyasi inkılapta toplumsal temel bulma gayretidir.

Genç Kalemler dergisi, sahip olduğu nitelikleriyle Jön-Türk hareketi içerisinde Türklüğü vurgulayan ilk oluşum olarak ortaya çıkmıştı. Dergide daha çok dil üzerine çalışmalarla “Dilde Türkçülük” konusu işleniyordu. Osmanlı sınırları içinde Türkçülüğün teşkilatlanmasında, ilk adımlardan biri olarak değerlendirilen *Genç Kalemler* dergisinin kurucuları, hikaye yazarı Ömer Seyfettin ve Ali Canip (Yöntem) gibi isimlerdi. Daha sonra bu ikiliye Ziya Gökalp de katıldı. Selanik şehrinin stratejik konumuna bağlı olarak milli uyanış yanlısı düşünürlerin toplandığı bir merkez haline gelmeye başlamasında, “Dilde Türkçülük” temasını işleyen *Genç Kalemler* dergisi bir çekim alanı oluşturmuştu. Bir araya gelen bu düşünürler, daha sonraları Gökalp’in “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” adlı makalesinde yeni hayattan bahsetmesinden dolayı “Yeni Hayat Grubu” olarak tanımlanmıştır. Bu yeni tanımlamada Gökalp’in pozitivist bir anlayışla, bilimsel gelişmelerin tayin edeceği yeni bir toplumsal dünya tahayyülü üzerinde yoğunlaşması etkili olmuştur.

Yeni hayat ve yeni mefkure olarak tanımladığı Türkçülük anlayışı, *Genç Kalemler*’de yayınlandığı “Turan” şiirinde en geniş anlamını bulmaktaydı. Türkçülük görüşlerinin oluşmasında bir dönüm noktası sayılabilecek “Turan” şiiriyle ilgili olarak Gökalp daha sonra şu tespitlerde bulunmaktadır:⁴³

Hülasa, on yedi on sekiz yıldan beri Türk ulusunun sosyolojisini ve psikolojisini incelemek için harcadığım çalışmaların mahsulleri kafamın içinde istif edilmiş duruyordu. Bunları meydana atmak için yalnız bir vesilenin çıkmasına ihtiyaç vardı. İşte *Genç Kalemler*’de Ömer Seyfettin’in başlatmış olduğu fikir mücadelesi, bu vesileyi hazırladı. Fakat ben dil meselesini kafi görmeyerek Türkçülüğü bütün mefkureleriyle bütün programıyla ortaya atmak lazım geldiğini düşündüm. Bütün bu fikirleri ihtiva eden Turan manzumesini yazarak *Genç Kalemler*’de neşrettim. (...) Osmanlılık ve İslam Birliği fikrinin genç ruhları kuşatacağından korktuğum için onları korumak maksadıyla oluşması lazım gelen yeni bir mefkurenin başlangıcı olmasından dolayı Turan manzumesi tam zamanında intişar etti.

Bu dönemde Osmanlılık halen devam eden resmi düşünce ve siyaset idi. Ancak çeşitli gelişmeler bu düşüncenin zayıflamasına neden oluyordu. Gökalp

42 Bu çerçevede sosyolojinin ilk defa İttihat ve Terakki İdadisi’nde Gökalp tarafından okutulmaya başlanması bunun bir ifadesiydi.

43 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: MEB Yayınları, 1990, s. 14.

belli bir dönem bu düşünceyi savunan ve bu düşünceyi resmi ideoloji olarak kabul eden bir cemiyetin üyesi olarak “Turan” şiirini yayınladığında Türkçülüğe doğru yönelişini daha da netleştirmişti. Onun için İmparatorluğun varlığı ve devamı sorunu, birinci sıradaki yerini halen koruyordu. Türkçülüğe de bu amaçla yönelmiş ve bu yönde faaliyetlerde bulunmuştu. Onun Turan şiirindeki içeriğe ulaşmasında, çeşitli unsurların etkisi muhakkaktır. *Genç Kalemler*'de savunulan sade dil ve ‘Dilde Türkçülük’ tezleri o dönemde, onun, bütün Türkçülüğe yönelişini sağlayan unsurlardan en önemlisidir. Ayrıca daha 1906 yılında Bakû’de çıkardığı Füyuzat adlı dergide “Turan” başlıklı bir manzumesi yayınlanan Hüseyinzade Ali ile kurmuş olduğu ilişkiler de “bütün Türklük” konusundaki düşüncelerinde etkili olmuştur.⁴⁴

Gökalp'in Turancılığa ilişkin görüşleri, içerik açısından daha sonra farklılaşmıştır. Etkilendiği kişilerin görüşlerini olduğu gibi almayan, salt aktarmacılığı tasvip etmeyen Gökalp, başlangıçta benimsediği Hüseyinzade Ali'nin Turancılık söylemlerini de kendi görüşleri bağlamında yeniden yorumlamıştır. Ona göre “Turan, Türklerin efradını cami ve ağyarını mani olan ideal vatanıdır. Türklerin oturduğu, Türkçe'nin konuşulduğu bütün ülkelerin mecmuudur.”⁴⁵ Gökalp, “Millet ve Vatan” adlı makalesinde Türkler için vatanın Turan olduğunu söyler. Ancak bunu kabul etmenin, Osmanlı ülkesini ve büyük İslam vatanını unutmak anlamına gelmeyeceğini de savunur. Vatanı mukaddes bir ülke olarak gören Gökalp, bu şekilde vatan olarak algıladığı Turan ülküsünün içine Türkçe konuşan bütün Türk boylarını dâhil etmektedir.⁴⁶ Daha sonra Turan'ı “Türk itihadı” olarak tanımlayan Gökalp, bunun Almanların sağladığı siyasi birlikle karşılaştırılmayacağını söyleyerek, böyle bir birliğin şu anda imkânsız olduğunu vurgular. Gökalp için Turan, Türkçülüğün romantik ülkesi ve ülküsüdür.

Romantik bir üslupla bütün Türklüğün yaşadığı vatanı Turan olarak ifade eden Gökalp, Türkçülüğü İmparatorluğun ideolojisini oluşturan ve gittikçe zayıflayan Osmanlılık ve İttihad-ı İslam fikirlerinin yerini alacak psikolojik bir mefkûre olarak düşünmektedir. Bu düşüncesini *Genç Kalemler*'de yayınladığı “Eskinin Mukavemeti” adlı makalesinde ele aldığı “beynelmileliyet, milliyet, kavmiyet” kavramlarına ilişkin açıklamalarında bulmak mümkündür. Bu incelemede ilmi beynelmilel, siyaseti milli, lisan ve edebiyatı ise kavmi bir mahiyette gördüğünü açıklayan Gökalp, millet kavramının “kavim” anlamında kullanılmasına şiddetle karşı çıkarak “Osmanlı milleti” fikrini savunmaktadır. “Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman başka başka siyasi cemaatlere mensupturlar. Her birinin hususi bir vatanı vardır. Onlar gibi biz de bir Osmanlı milletine, bir

44 Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, Londra: C. Hurst & Company, 1981, s. 13.

45 Ziya Gökalp, “Türk Milleti ve Turan”, *Türk Yurdu*, 1330/1914, c. VI, sy. 2, s. 2058.

46 Ziya Gökalp, “Millet ve Vatan”, *Türk Yurdu*, 1330/1914, c. VI, sy. 6, s. 2179-2182.

Osmanlı vatanına mensubuz” açıklamasını yaparak, Osmanlı milleti yoktur diyenlere, “Osmanlılık mutlaka bir millettir: Türk, Rum, Kürt, Arnavut, Bulgar, Ermeni unsurları gibi Osmanlı milletinin içtimai bünyesine dâhil olunan heyetler birer millet değil, birer “kavim”den ibarettir. Osmanlı siyaseti bir milli siyasettir” cevabını veriyordu.⁴⁷ Gökalp bu makalesinde “Turan” şiirinden sonra ilk defa Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türklerle ilişkiden de bahsetmektedir. “İmparatorluk, Osman Gazi tarafından kurulmuştu, ancak Türk kavminin dili ve edebiyatı Osman Gazi’den daha eskiye gidiyordu.” şeklindeki ifadesiyle bu ilişkiyi, Orta Asya Türklerini de kapsayacak biçimde genişleterek “milli kültür” temelinde tanımlamaktadır.

Bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Gökalp, milleti bir iktidar tarafından idare olunan bir toplum olarak da görmektedir. Batı’daki “nation” kavramını karşılayacak “kavmiyet” ifadesini, yalnızca dil ve edebiyat niteliklerini taşıyabilecek bir karaktere sahip olarak algılamaktadır. Buradan şu sonuca ulaşılabılır. Kültürel alanda Türklük bilincine sahip olan Gökalp, siyasi ayrılıkçılığı reddederek Osmanlı İmparatorluğu’nun birliğini savunmaktadır.⁴⁸

Selanik’in siyasî ve kültürel ortamında Gökalp, çok okuyan ve çok yazan entelektüel bir kişiliğe sahip oldu. Gerek çevresinden gerekse Selanik dışındaki çevrelerden bu yönde destek ve teşvik gördü. Gökalp için yeni bir dönemin başlangıcı ve adı olan Selanik, Balkan Savaşı’nın başlamasıyla birlikte, işgal tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı için, Osmanlı aydınları ve siyasetçileri tarafından terk edilmeye başlandı. Savaşın ilk belirtileri ortaya çıkmaya başladığında İttihad ve Terakki, merkezi umumisini Selanik’ten İstanbul’a taşımak zorunda kaldı. Bu gelişme Gökalp’ın de Selanik’ten İstanbul’a gitmesine neden oldu.

Gökalp, yeni hayat düşüncesi çerçevesinde yeni bir dünya görüşüne sahip olarak İstanbul’a gelmişti. Formüle ettiği yeni dünya görüşüyle Osmanlı İmparatorluğu’ndan vazgeçmiş değildi, ancak Türkçülüğü Osmanlı’nın sorunlarının çözümünde önemli bir açılım olarak görmeye başlamıştı. Bununla birlikte özellikle Orta Asya’dan gelen Türkçüleri kastederek, Türkçülük akımını savunan aşırıların, yanlış yorumlara neden olduklarını da ileri sürmekteydi. Oysa Gökalp, Türklüğün kozmopolitliğe karşı İslamlığın ve İmparatorluğun gerçek dayanağı olduğunu savunmaktaydı.⁴⁹ Yüzyılın, milliyetçilik yüzyılı olduğunu söylemesine rağmen milliyetçilik kriterlerinin tamamen dışında ve karşısında olan Osmanlılıktan ve İmparatorluk siyasetinden de vazgeçemiyordu. Çünkü onun için, biçimlendirilmeye çalışılan Türkçülük siyasi hareketi de İmparatorluk çerçevesinde anlam kazanmaktaydı.⁵⁰

47 Ziya Gökalp, “Eskinin Mukavemeti”, *Genç Kalemler*, 1327/1912, c. II, sy. 2, s. 26-29.

48 Karakaş, *a.g.e.*, s. 204.

49 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 23.

50 Karakaş, *a.g.e.*, s. 240.

Gökalp, *Türk Yurdu* etrafında bir muhit oluşturabileceği düşüncesiyle dergiye katılarak derginin sahibi ve müdürü Akçura'yla birlikte hareket etmeye başlamıştı. İlk zamanlar birbirleriyle uyuşuyor gibi göründüler. Fakat Gökalp'in sentezci anlayışı ile Akçura'nın Tatar modernleşmesi temelinde oluşturduğu modern milliyetçilik anlayışı uyuşamadı. *Türk Yurdu* dergisinin sosyoloji sütununun kurulmasında da etkili olan Gökalp, Akçura'nın düşüncelerinin hakim olduğu bu dergideki faaliyetlerine uzun süre devam edemedi. Gökalp'in -düşüncelerinin sistematik bir projesi olan- "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" isimli makalesi, *Türk Yurdu*'nda yayımlandıktan sonra, aralarındaki fikri ve siyasi farklılıklar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Bu farklılıkların yanında Akçura'nın özellikle Orta Asya Türklerinin medeniyetçe Osmanlı Türklerinden üstün olduğu fikrine karşı Gökalp, "Yusuf Bey ölmüş eski Türk medeniyetini diriltmek istiyor, oysa eski Türk ananeleri, Osmanlı Türklerinin yaşam biçimine uymaz, onun için de bunlar dirilemez"⁵¹ biçiminde cevap veriyordu. Anlaşmazlık gün yüzüne çıkmaya başlayınca *Türk Yurdu*'yla arasına mesafe koydu. Bir süre sonra da makale ve konferanslarıyla, Akçura'nın düşüncelerine karşı cephe aldı.

Gökalp İstanbul'a geldiğinde ilmi çalışmalara da katıldı. 1913 tarihinde Darülfünun'da *İçtimaiyat* okutmaya başladı. Sosyoloji, böylece ilk kez bir Türk üniversitesinde okutulmaya başlandı. Gökalp üniversitede görevli bulunduğu süre içerisinde iyi yetişmiş, ülkenin geleceğinin garantisi olacak bir bilim çevresi oluşturma gayretinde oldu. Bu amaçla Mustafa Şekip Tunç, Yahya Kemal, Ağaoğlu Ahmet, Babanzade Ahmet Naim, Fuat Köprülü ve Kazım Nami Duru gibi kendini ilme vermiş kişileri ve Avrupa'da eğitim görmüş birikimli simaları Darülfünun kadrosuna aldirarak onların yetiştirmeleri için ortam hazırlamaya çalıştı. Yeni bir akademik kadro hazırlama çabası ve üniversitede sosyoloji bölümünü kurması, *yeni hayat* çerçevesinde oluşturmaya çalıştığı yeni bir dünya ve toplum görüşü açısından anlam ifade eden faaliyetlerdir.⁵²

Bu arada yayın faaliyetlerine de devam ediyordu. Üniversite, fakülte ve sosyoloji dergilerinde bilimsel makaleler yayınlıyordu. Fakat siyasi fikirlerini halka ulaştırabileceği bir derginin yokluğunu, *Türk Yurdu*'ndan ayrıldıktan sonra iyice hissediyordu. Bu amaçla, merkez umum üyelerinden Talat Bey'in müdürlüğü altında *Yeni Mecmua* adında bir derginin yayınına karar verildi. Çünkü *Türk Yurdu*'nda ortaya atılan fikirler, Gökalp'in fikirleriymiş gibi algılanıyordu. Orta Asya kökenli Türklerin Türkçülük anlayışı ile Osmanlı Türklerinin Türkçülük anlayışının birbirine karıştırılması Gökalp için bir rahatsızlık nedeniydi. Bir anlamda, oluşturulması düşünülen yeni dergi, bu anlayışları birbirinden ayırtırmak ve Orta Asya Türkleri şahsında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılma-

51 Erişirgil, a.g.e., s. 99.

52 Göksel, a.g.e., s. 27.

yan Akçura'nın fikirlerine cevap vermek için çıkıyordu. *Yeni Mecmua* kısmen buna muvaffak oldu. Ayrıca Gökalp, bu dergi etrafında İttihat ve Terakki çevresinden fikir adamlarını toplayarak cemiyete hizmet etmeyi de amaçlıyordu. Çünkü onun, siyasi misyonu da devam ediyordu.⁵³ *Yeni Mecmua* haricinde Gökalp, İstanbul'dayken *İslam Mecmuası*, *İktisadiyat Mecmuası*, *Milli Tetebbular Mecmuası* ve *Şair Mecmuası* gibi dergilerin yanında, *Turan*, *Akşam* ve *Tanin* gibi gazetelerde de makaleler yayınladı. Bunlar arasında *İslam Mecmuası* Gökalp ve Türkçüler için farklı bir anlama sahipti.

Türkçülüğün teşkilatlanmaya başladığı bu dönemde, Osmanlıcılarının ve özellikle de İslamcılarının Türkçülüğe karşı yaptıkları eleştirilere, *Türk Yurdu* dergisinde karşılık veriliyordu. Ancak bu yazılar savunma niteliğinde olduğu için etkili olamıyordu. Türkçüler, İslam'a karşı tutumlarını anlatmak için yeni bir yayın organına ihtiyaç duyarak, bu amaçla *İslam Mecmuası*'nı kurdular. Derginin isminin altında, "Dinli bir hayat, hayatlı bir din" ve ayrıca bunun yanında "İslamların faydasına çalışır, on beş günde bir çıkar" mottosu bulunuyordu. Bu sloganlar bir yönüyle de, *Türk Yurdu*'nun ilk sayfasındaki "Türklerin faydasına çalışır, on beş günde bir çıkar" mottosuna cevap niteliğindedir. Derginin her sayısında Gökalp'in İslam üzerine yazdığı bir yazısı yayınlanmaktaydı. Niyazi Berkes bu dergi için şu tespitlerde bulunuyor: "İslam Mecmuası, laiklikten yana bir dergi olup, Ziya Gökalp ve taraftarlarının görüşlerini dile getirmek için kurulmuştur."⁵⁴ Özellikle Gökalp, Selanik'te şekillendirdiği yeni hayat projesine, İstanbul'a geldiğinde yazdığı "Türkleşmek İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" isimli makaleleriyle sentezci nitelikler taşıyan yeni bir açılım kazandırmıştır.

Sentezci Formülasyon: Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak

İstanbul'a geldiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümette olduğu için Gökalp'e her türlü imkânın sağlandığı bir ortam vardı. Gökalp'in, Türkçü hareketin de yavaş yavaş organize olduğu bu dönemdeki düşünsel faaliyetlerinin en dikkat çekenini, *Türk Yurdu* dergisinde yayınladığı "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" isimli yazı dizisidir. Gökalp bir kaç sayıda yayınladığı bu uzun makalesiyle, kafasında oluşturduğu Türkçülük düşüncesini teorik çerçevede temellendirmişti. Bu makalesiyle Türkçülük düşüncesini sistemli bir doktrin haline getirmiş ve bundan sonra Türkçülüğün önemli teorisyenlerinden biri olarak anılmıştır.

Gökalp'in bu makaleleri, dikkatleri çekici yeni yaklaşım ve iddialar içeriyordu. 1913 yılında İstanbul'da kaleme aldığı ve *Türk Yurdu* dergisinde yayınladı-

53 Bkz. Erişirgil, *a.g.e.*

54 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964, s. 377-380.

ğı bu dizi yazılar, yaşanan sorunlara yönelik çözüm önerileri içeren toplumsal ve siyasal bir model olma özelliği taşıyordu. Makalesinde Gökalp, Osmanlı'nın takip etmesi gereken siyaseti sentezci bir formülle ifade etmekteydi. Türkçülük düşüncesinin önde gelen teorisyen ve programcılarında biri olarak Gökalp'in ortaya koyduğu üçlü çözüm önerisi, aynı zamanda bir manifesto niteliği taşımaktadır. Bu konunun yanında, genel olarak Türk düşünce dünyasındaki etkileri ve belirleyicilikleri açısından da önem arz etmektedir. Böylesine önemli bir konuma sahip olan metin, günümüz sorunları açısından da tekrar okunmayı ve yorumlanmayı hak etmektedir.

Gökalp Türkleşmeyi, kurduğu sentezin birinci temel ayağı olarak değerlendirmektedir. O, Türk milliyetçiliğinin İslam'la uyuşabileceği noktaları öne çıkararak, Osmanlı için önemli olan iki büyük kültürün, oluşturulacak yeni siyasette önemli rol oynayacağı görüşünü benimsemektedir. Türkçülüğün asıl amacının çağdaş bir İslam Türklüğü yaratmak olduğunu belirtir. O'na göre "Türkçülerin ulus ülküsü Türklükse, ümmet topluluğu ülküsü de İslamlıktır. Bu bağlamda Türkçülerin bir de ümmet topluluğu programları bulunmalı ve başlıca ilkeleri de şunlar olmalıdır:⁵⁵

- 1- Bütün İslam unsurları (budunları) arasında ortak olan "Arap harflerini" değiştirmeden kullanmak;
- 2- Bütün İslam unsurlarında "bilim terimlerinin" ortak hale getirilmesi için Müslümanlar arasında terim kurultayları düzenlemek ve bu terimleri Türkçe'den, Arapça'dan ve Farsça'dan yapmak;
- 3- Bütün İslam unsurlarında ortak bir eğitim için "eğitim" kurultayları düzenlemek;
- 4- Bütün İslam unsurlarının "müftü" örgütleri arasında sürekli bir ilişki kurmak;
- 5- İslam ümmet topluluğunun simgesi olan "hilal"i kutsallığını korumak.

Gökalp bu ilkelerden sonra şu sonuca varıyor: "Türkçülük aynı zamanda İslamcılıktır. Yalnız Türkçüler, İslam ümmetine mensup olarak kendilerini İslam milliyetçilerinden (Panislamistler) ayırt ederler." O, İslam milliyetçiliği dediği salt İslamcılık siyasetini, doğal olmayan bir düşünce olarak görmekte, aynı zamanda böyle bir siyaseti ve birliği, İslam milletlerinden hiç birisinin kabul etmeyeceğini savunmaktaydı. Ayrıca Türkler için de böyle bir siyasetin yanlış olduğunu belirterek Türkçülerin hiç bir zaman İslam inancına aykırı bir duygu beslemeyeceklerini ileri sürüyordu. Gökalp İslamlaşmayı, Türkçülüğe dayanak olarak görüyor ve her iki kültürün birbirini tamamladığını düşünüyordu. Gökalp'e göre "Türkçülükle İslamlık, biri ulusallık, öbürü uluslararası birlik niteliklerinde olduğu için, aralarında hiç bir zaman çatışma yoktu. Türk düşünür-

55 Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 57-58.

leri, Türklüğü yadsıyarak dinler arası bir Osmanlılık tasarladıklarında, İslamlaşmak gereksinmesini duymuyorlardı. Oysa Türkleşmek ülküsü doğar doğmaz İslamlaşmak gereksinmesi duyulmaya başlandı. Türkleşmek, İslamlaşmak ülküleri arasında bir çatışma olmadığı gibi bunlarla çağdaşlaşma arasında da bir çatışma yoktu.”⁵⁶ Bu noktada Gökalp, üçlü sentezinin bir bileşeni olarak gördüğü İslamlaşmayı, tamamen siyasi içeriğinden soyutlamaktadır. Türklerin toplumsal dokusundan söküp atamayacağına inandığı bu büyük unsuru, diğer yazılarında da görüldüğü gibi ahlaki düzenleyiciliğe indirgeyerek kültürel zenginlik olarak değerlendirmektedir.

Üçlü sentezinin ikinci ayağı olan İslamlaşmanın temel kaynağı olan İslamiyet, ona göre ümmet anlayışının dışında ahlakçı-tasavvufçu bir dindi. Ayrıca toplumsal solidarizmi ve birliğin temelini oluşturacak yeni hayatın felsefesini temsil ediyordu. İslamcılığın Ortodoks ilkelerini benimsemezken, Batılı anlamda modern milliyetçiliğin ortodoksisini de benimsemiyordu. Özetle Gökalp’ın toplum projesinde Türkcülük, *kültürel normu*, İslamiyet de *ahlaksal normu* oluşturuyordu. Dolayısıyla bireyci olmayan bir ahlak felsefesine dayanan analitik bir dayanışmacı toplum modeli oluşturmaya çalıştığı sentezinde, Durkheim’in sosyolojisini, özellikle ‘ahlaksal bilimi’ni sisteminin üç temel oluşumundan biri olarak uyarlamış olması rastlantı değildir. İşte tam bu noktada “tasavvufun aşkın bir tanrıya erişip katılma ilkesi; Gökalp’ın solidarist-korporatist modelindeki toplumun bireye üstünlüğü ilkesine uygun düşüyor, destek sağlıyordu.”⁵⁷

Üçlü sentezinin temel ayaklarından üçüncüsü olan muasırlaşmak (çağdaşlaşmak), Gökalp’e göre, herhangi bir grubun tekelinde değildir. Bütün düşünce grupları az çok çağdaşlaşma taraftarıdır. Başka bir deyişle, Osmanlı’da ortaya çıkan siyasi hareketlerin hepsinin Batılılaşma çerçevesinde siyaset yapmakta olduklarını ve Batı’nın önerdiği düzeni eleştiren ve ona karşı yeni bir alternatif sunan bir akımın Osmanlı’da olmadığını belirtmektedir.⁵⁸

Çağdaşlaşma konusunun genel çerçevede diğer akımlar için de bir anlamı olduğunu açıkladıktan sonra şu tespitleri yapmaktadır:⁵⁹

Ulusallık *gazete*’den, uluslararasılık *kitap*’tan doğduğu gibi çağdaşlaşmak (asrilik, modernizm) da *alet*’ten (outile) oluşur. (...) Bu zamanın çağdaşları, fen konusunda en gelişmiş ulusların yaptıkları ve kullandıkları bütün aletleri yapabilenler ve kullanabilenlerdir. Bugün bizim için çağdaşlaşmak demek, Avrupalılar gibi zirhlılar, otomobiller, uçaklar yapıp kullanabilmek demektir; çağdaşlaşmak biçim ve yaşayış bakımından Avrupalılara benzemek değildir. Ne za-

56 Gökalp, *a.g.e.*, s. 27-28

57 Parla, *a.g.e.*, s. 79.

58 Karakaş, *a.g.e.*, s. 238.

59 Gökalp, *a.g.e.*, s. 42.

man fen bilgileri ve sanayi ürünlerinde Avrupalılara ihtiyaç duymaz hale gelirse, o zaman çağdaşlaşmış olduğumuzu anlarız. Çağdaşlaşmak ihtiyacı bize Avrupa'dan yalnız bilimsel ve pratik (edimsel) aletlerle fenlerin aktarılmasını buyuruyor. Avrupa'da dinden ve ulusallıktan doğan, dolayısıyla bizde de bu kaynaklardan araştırılması gereken bir takım manevi ihtiyaçlarımız vardır ki, aletler ve fenler gibi bunların da Batı'dan alınması gerekmez.

Gökalp'in çağdaşlaşmaktan kastı öz olarak, fen alanlarında ileri seviyede olan Avrupa'dan bilimsel metotları ve teknikleri almaktır. Toplumun kültürel yapısındaki modernleşmesi ise Türklük ve İslamiyet'te bulunan kültürel ve dinsel normların birikimiyle yapılmasını önermektedir. Makalesini kaleme aldığı dönemde Gökalp, çağdaşlaşma ile batılılaşmayı aynı anlamda kullanmaktadır.

Bu üçlü sentezde dikkat çeken ve değerlendirilmesi gereken nokta; düşünce sistemini oluşturan bu üçlüyü ayıran sınırların ve ölçülerin neler olduğudur? Ölçüleri, "kültür" ve "medeniyet" konularına getirdiği yaklaşımlarla açıklamaktadır. Bu konuları daha sonra kuramsal düzeyde etraflıca incelemektedir.

Konuyla ilgili genel açıklamalarından hareketle sentezinin bileşenlerine, farklı gruplar tarafından farklı anlamlar yüklendiğini ve bu bileşenlerin birbirinden ayrı değil, bilakis birbirlerini tamamlayan unsurlar olduğunu da vurgulamaktadır. Gökalp'in ortaya koyduğu öneri, özellikleri itibarıyla seçenekçi değil, sentezci bir doktrindir. Kalkış noktası ise toplumsal gerçeklik ve temel ilke olarak kabul ettiği uzlaştırmacılıktır. Çünkü onun bakış açısına göre dönemin şartları, uzlaştırmayı tarihsel ve toplumsal bir zorunluluk olarak düşünce sisteminin temeline koymasını gerektirmiştir.⁶⁰

Bu anlamda Gökalp, modelini *muhafazakâr-dayanımcı-teknik ilerlemeci* bir temelde oluşturmuştur. Özetle Gökalp'in yeni toplum tahayyülü, bireyci olmayan bir ahlak felsefesine dayalı analitik bir dayanımcı toplum modelini öngörmektedir. "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim ve Batı medeniyetindenim" söylemi doğrultusunda oluşturduğu senteziyle Gökalp; Osmanlı toplum ve devlet yapısının tarihsel gerçekliğini dikkate alarak bir çözüm önerisinde bulunduğu iddiasındadır. Bu yaklaşım, doğal olarak onun milliyetçilik anlayışını, Osmanlı birliği ile birlikte düşünmesini sağlamıştır. Gökalp Batılılaşma sürecinde Türk entelektüelinin, ikilemler karşısında yaşadığı sorunları ve savrulmayı, geliştirdiği arabulucu sentezlemesiyle aşmaya çalışmış bir entelektüeldir. Bugün de tartışmaların ve kutuplaşmaların odağında yer alan geleceksellik-çağdaşlık, milliyetçilik-evrensellik, muhafazakârlık-değişim ve dindarlık-laiklik gibi ikilemleri birbirleriyle çatıştırmadan, ancak -Parla'nın ifadesiyle- "ikincilerin daha ağır bastığı"⁶¹ bir yaklaşım geliştirerek ölçülü bir değerlendirmeye bir arada tutabilmiştir.

60 Daha geniş değerlendirmeler için bkz. Karakaş, *a.g.e.*, s. 252.

61 Parla, *a.g.e.*, s. 52.

Kültür ve Uygarlık Kuramı

Kültür ve medeniyet kavramlarını etraflıca ele alan Gökalp, sistemli bir ayırım yaparak iki kavrama, çağdaşlaşmanın iki temel unsuru olarak yaklaşmaktadır. Metninde “Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi” başlığı altında inceleme-ye tâbi tuttuğu bölümde konuyu şöyle açıklamaktadır: “İki tür toplumsal grup ve bunlara denk düşen iki yargı dizisi vardır. Ahlaki görevler, estetik görevler, hukuki kurallar, ülküler gibi değer yargıları öznel ve kültür topluluğunun (hars zümresi) görüşleridir. Oysa bilimsel gerçekler, sağlık, ekonomi, bayındırlıkla ilgili kurallar, tarım ve ticaret araçları ve genel olarak matematiksel ve mantıksal kavramlar nesnel ve bir uygarlık topluluğunun (medeniyet zümresi) görüşleridir.”⁶²

Medeniyet çerçevesinde Batı'nın ilmini ve tekniğini alırken, kültürünü oluşturan ahlakını almama yaklaşımı bu ayırımın önemli bir çelişkisiydi. Çünkü ilimle ahlak aynı köklerden gelmektedir. Nurettin Topçu, bu çelişkiyi “sosyolojik hata”⁶³ olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Gökalp'in kültür-medeniyet ayırımı, Türkçülerden çok modernist İslamcılarının görüşlerine daha yakın duruyordu.

Gökalp, Durkheim'dan aldığı millet kavramını, yeni anlamlar yükleyerek Durkheim'ın toplum kavramını karşılayacak şekilde tanımlamaktadır. Durkheim'ın “toplum” kavramına atfettiği özellikler, Gökalp'in kuramında “millet” kavramında toplanmakta, yani toplumla millet aynı anlamı ifade etmektedir. Topluların evrimi, Durkheim'da olduğu gibi Gökalp'te de mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya doğrudur. Organik bir toplumda, mekanik dayanışma biçiminin görülebileceği meselesi ise Gökalp'i Durkheim'dan ayıran en önemli noktadır.⁶⁴ Gökalp bu aşamalandırma sonucunda millet hakkında şu kanaate ulaşmaktadır: “Milletler, medeniyet itibariyle bir yakınlaşmaya doğru gidiyorlar, fakat hars itibariyle birbirlerinden uzaklaşıyorlar. O halde beynelmileli medeniyette, milleti ise harsta aramak lazımdır.”⁶⁵

Millet kavramına yüklediği anlamdan, *kültür ve uygarlık* ayırımına ulaşan Gökalp, bu konuda Durkheim'ın görüşlerinden farklılaşmaktadır. Gökalp toplumu, kültürün yaratıcısı olarak değerlendirir; Durkheim ise uygarlığın kaynağı ve koruyucusu olarak tanımlar. Durkheim, dili uygarlığın öğelerinden saymasına karşılık; Gökalp dilin, kültürün en belirgin öğelerinden biri olduğunu ileri sürmektedir. Gökalp'e göre milli kültür ile medeniyet arasında hem birleşme noktası, hem de ayrılık noktaları bulunmaktadır.⁶⁶

62 Gökalp, *a.g.e.*, s. 42.

63 Nurettin Topçu, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1978, s. 80.

64 Türkdogan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde*, s. 18.

65 Ziya Gökalp, “Millet Nedir”, *İçtimaiyat Mecmuası*, Haziran 1917, sy. 3.

66 Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 30-42.

İki kavramın birleşme noktası, ikisinin de toplumsal yaşamın bütün boyutlarını (dini, ahlaki, hukuki, rasyonel, iktisadi, lisani ve fenni hayat) içine almasıdır. Toplumsal hayatın bütün boyutlarına milli kültür adı verildiği gibi medeniyet de denilmektedir. Kültür ve medeniyet arasındaki farklardan birincisi, kültür milli olduğu halde, medeniyet milletlerarasıdır. Kültür, yalnız bir milletin dini, ahlaki, hukuki, akli, estetik, lisani, iktisadi ve fenni hayatlarının ahenkli bir bütünüdür. Medeniyet ise, aynı medeniyet dairesine giren birçok milletlerin sosyal hayatlarının müşterek bir yekunudur. (...) İkinci olarak medeniyet, usul vasıtasıyla ve ferdi iradelerle vücuda gelen sosyal hadiselerin bütünüdür. (...) Milli kültüre dahil olan şeyler ise, usul ile, fertlerin iradesiyle vücuda gelmemişlerdir. Suni değillerdir. (...) Görülüyor ki milli kültür ile medeniyeti birbirinden ayıran, milli kültürün bilhassa duygulardan, medeniyetin bilhassa bilgilerden mürekkep olmasıdır. Her kavmin, ilk önce, yalnız milli kültürü vardır. Bir kavim, kültür bakımından yükseldikçe siyasetçe de yükselerek kuvvetli bir devlet vücuda getirir. Diğer taraftan da, kültürün yükselmesinden medeniyet doğmaya başlar.

Uriel Heyd'e göre Gökalp, kültür ve uygarlık kuramını dolaylı olarak Alman sosyolojisinden ve belki de *Gemeinschaft und Gessellschaft* (1887) [*Cemaat ve Cemiyet*] adlı eserin sahibi Ferdinand Tönnies'den almıştır.⁶⁷ Gerçekten kültür, XIX. yüzyılda Alman sosyolojisinin başlıca konularından biri idi. Ancak kültür ve uygarlık konusunda Gökalp'in görüşleriyle Alman sosyolojisi arasındaki benzerlikleri başka noktalarda aramak gerekir. Çünkü Gökalp, kültür ve uygarlık ayrımı üzerinde Batılılaşma siyasetinin karşılaştığı düşünsel sorunlara bir çözüm üretebilmek gayesiyle durmuştur. Öncelikle çağdaşlaşma/batılılaşma tercihini desteklemek amacıyla kültür ve uygarlık kuramına başvurmuş, bununla kimliğe zarar vermeden Batı yanlısı bir siyaset uygulanabileceğini düşünmüştür. Çünkü bu kurama göre kültür ve uygarlık ayrı ayrı alanlardır ve uygarlık uluslararası niteliği nedeniyle kültür alanına zarar verilmeden alınıp değiştirilebilir niteliktedir. Böylece Türk toplumu da sorunlarını çözerek, Batı uygarlık alanına herhangi bir sorunla karşılaşmadan geçebilecektir.⁶⁸

Almanlar da kendi siyasi çıkarlarını koruma yolunda Fransız ve İngilizlerin aksine kültüre önem vermişlerdir. Almanya için sorun, dünya egemenlik ilişkilerini tartışarak kendi çıkarlarının farklılığını ve üstünlüğünü ortaya koymaktır. Bundan dolayı millilik ve kültür çok yakın anlamlarda kullanılmıştır. Gökalp'te de aynı tutum görülmektedir. Millilik ve kültürü birlikte kullanarak, *milli kültür* kavramını Türkçülüğün temelini koymuştur. Bu çerçevede Gökalp ile Alman sosyolojisi arasında benzerlikler bulunmaktadır, ancak Alman sosyolojisinin Gökalp üzerinde doğrudan bir etkisi söz konusu değildir. Durkheim etkisi-

67 Heyd, *a.g.e.*, s. 79.

68 Baykan Sezer, "Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme", *Basın Yayın Yüksek Okulu Yılıığı*, İstanbul, 1988, s. 230.

ne rağmen Gökalp'in görüşleri ile Alman sosyolojisi arasındaki benzerliği, Türk ve Alman toplumlarının XIX. yüzyılda benzer sorunlarla karşılaşmış olmalarında ve daha da önemlisi Alman düşünce ve modernleşme geleneğinin Durkheim üzerindeki etkisinde aramak lazımdır.⁶⁹ Bir diğer etki kaynağı da, Alman milliyetçiliğinin kültür ve dil temelli biçiminin, Türk milliyetçiliğini etkileyen temel anlayışlardan biri olarak gözükmektedir.

Özetle Gökalp, kültür-medeniyet dikotomisini kimlik sorunu etrafında belirginleşen pratik amaçlar için kavramsallaştırmıştır. Ona göre millet olma sürecindeki Türk toplumunun içinde yer alacağı medeniyet havzası Batı medeniyetidir. Bu nedenle Türk kültürünün Batı medeniyeti ile uzlaşmasına dönük bir teorik altyapının hazırlığına girişmiştir. Ona göre Osmanlı medeniyeti ile Batı medeniyeti uzlaşmaz bir zeminde oluşmuştur. Bu ikisini uzlaştırmaya çalışan Tanzimatçıların başarısızlığının temel nedeni bu çelişkiyi görmemelerinde yatmaktadır. Gökalp'in kültür-uygarlık dikotomisine bağlı olarak çözmeye çalıştığı kimlik sorununa ilişkin yaklaşımı, yaşadığı dönemdeki bazı sorunların aşılmasında yardımcı olmuştur. Ancak, daha sonraki gelişmeler ve genel çerçevede kültür ve uygarlık arasındaki ilişkinin doğası bu bağlamdaki çözümlerinin zayıflığını ve geçersizliğini ortaya koymuştur. Çünkü kültür ve uygarlık arasındaki ilişki ve etkileşim, Gökalp'in tanımladığı netlikte ayrıştırılabilecek nitelikte cereyan etmemektedir.

Osmanlı'nın Tasfiyesi ve Gökalp'in Değişim Stratejisi: *Küçük Mecmua*

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması, Gökalp'in İstanbul'daki ilmi ve siyasi faaliyetlerinin sonunu getirmişti. Savaş sonrasında ittihatçıların ileri gelenleri birer birer ülkeyi terk ediyorlardı. Bütün uyarılara rağmen O, başkenti terk etmeyerek üniversitedeki görevine devam etti. Müttefik kuvvetlerinin İstanbul'u işgalinden sonra, yeni Türk hükümeti tarafından üniversitedeki odasından alınarak Bekirağa Bölüğü'ne götürüldü. Birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra, İttihat ve Terakki'nin tutuklanan diğer ileri gelenleriyle birlikte askeri mahkemeye çıkarıldı ve savaş sırasında yapıldığı iddia edilen Ermeni katliamı ve tehciri'ne yol açtığı iddiasıyla suçlandı. Gökalp, Ermenilerin Türkleri arkadan vurduğunu, Türklerin de buna mukabele ettiğini söyleyerek suçları kabul etmedi. Ermenilerin Türkiye dışına sürülmelerini onayladığını da kabul etti. Bunun üzerine Askeri Mahkeme, arkadaşlarıyla birlikte 1919 yazında Malta'ya sürgüne gönderme kararı aldı (28 Mayıs 1919).⁷⁰ Malta'ya sürülmesi, yayın faaliyetine bir süre ara vermesine sebep olduysa da üretkenliğine engel olamadı.

69 Sezer, a.g.m., s. 231-232.

70 Karakaş, a.g.e., s. 214.

Malta'da Polverista kampına gönderilen Gökalp, düşünsel faaliyetlerine burada da devam etti. Orada adeta bir üniversite kurdu. Beraberinde bulunan sürgünlere edebiyat, sosyoloji ve felsefe üzerine düzenli dersler ve konferanslar verdi. Bu konferanslar daha sonra, *Malta Konferansları* adıyla kitaplaştırıldı. Burada, Fransızca'sı iyi olan Hüseyin Cahit Yalçın'a, *Joseph De Guignes'in Hunların, Türklerin ve Daha Sair Tatarların Tarihi Umumiyesi*'ni, Höffding'in *Psikolojisi*'ni ve Durkheim'in *Dini Hayatın İptidai Şekilleri*'ni Türkçe'ye tercüme ettirdi.⁷¹

Malta'daki sürgün dönemi Gökalp için, İstanbul ile Ankara; başka bir ifadeyle, "eski ile yeni"nin, "büyük mefkûreden küçük mefkûreye" dönüşün bir aşaması oldu. Malta'da iken milli mücadeleyi takip eden Gökalp, gelişmelere göre yeni stratejisini de belirlemişti. Türkiye'ye geldiğinde aşamalı olarak bu stratejisini gerçekleştirmeye yöneldi ve faaliyetlerini bu zeminde yürüttü. Özellikle Pantürkist görüşlerindeki değişim yeni stratejinin en somut örneğidir. Bu değişim, Malta'da sürgündeyken Anadolu'da başlayan yeni hareketin belirlediği hedefler doğrultusunda belli bir biçim kazanmıştır. Burada verdiği "Türklük Anlayışı Nedir?" ve "Ulusal Harsımızı Nasıl Geliştirmeliyiz?" başlıklı konferanslarında Türkçülüğü kavim, ümmet ve ahali kavramlarının dışında Türk kültürü çerçevesinde tanımlamaktadır. O'na göre "Türkçülük, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı vücuda getirmektir. Asrın mefkuresi olan 'ulus-devlet' ise bizim için Türkçülüğü ifade etmektedir"⁷²

İttihatçılığından dolayı Ankara'da⁷³ soğuk karşılanan Gökalp, baba yurdu olan Diyarbakır'a giderek yeni dönem Ankara'sında kendinin kabul görmesini sağlayacak faaliyetlere başladı. Diyarbakır'a geldiğinde hem geçimini sağlamak, hem de meşgul olmak üzere bir süre yerel öğretmen seminerlerinde ve lisede psikoloji, felsefe ve edebiyat öğretmenliği yaptı. Milli Mücadele'yi desteklemek amacıyla, mektep salonlarında konferanslar verdi. Ancak bu faaliyetler onu tatmin etmiyordu. Bir dergi çıkarmayı planlıyordu. Nihayet Ankara'daki bazı arkadaşlarının da yardımıyla *Küçük Mecmua*'yı çıkarmaya başladı (1922). Adı gibi ebatları da küçük olan bu dergi, Gökalp'in fikirlerini değiştirdiği ve mefkûresini küçülttüğü bir dergi oldu. Ankara'nın kendisine karşı mesafeli ve soğuk tavrına rağmen o, Misak-ı Milli çerçevesinde, Pantürkizm'i, Panislâ-

71 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985, s. 108.

72 Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, M. Fahrettin Kırzioğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1977, s. 113-116.

73 Ankara hükümetinin İttihat ve Terakki üyelerine karşı olan mesafeli yaklaşımı, Gökalp'in ittihatçılığa karşı da oldu. Bu yüzden çok sıcak karşılanmadı ve yönetim tarafından kabul görmedi. Halen işgal altında bulunan İstanbul'daki hocalık görevi de geri verilmediği gibi, Ankara yönetiminin merkezinde de görev alamadı. hükümetin bir kısmı Kayseri'ye taşınmıştı. Gökalp, Kayseri'ye giderek bir müddet burada kalıp, *Yeni Gün* gazetesinde birkaç yazı yazdıktan sonra, Diyarbakır'a gitmeye karar verdi.

mizm'i ve Osmanlılığı terk ederek, kendisine yeni bir siyasi çizgi çizmiş olan Anadolu'daki hareketi destekleyici bir tavır takındı ve Anadolu'daki harekete paralel kendisine yeni bir rota belirleyerek ülküsünü küçülttü.⁷⁴

Gökalp bu doğrultudaki görüşlerini Malta dönüşünde, *Yeni Gün* gazetesinin 17 Mayıs 1339 tarihli nüshasında kaleme aldığı "İnkılapçılık ve Muhafazakarlık" başlıklı yazısında daha açık olarak ifade etmektedir:⁷⁵

(...) Biz Osmanlı medeniyeti sahasında inkılâpçıyız. Türk harsı sahasında ise muhafazakârız. Bugün İnkılâpçı Türkiye, inkılâp yaparken yalnız Osmanlı medeniyetini değiştiriyor. Osmanlı medeniyeti, Şark medeniyetidir. Şark medeniyeti de İslam medeniyeti değil, Şarki Roma medeniyetinin devamıdır. Türk inkılâpçılığı, muhafazakârlığı asla kabul edemez. Türkçülük ise muhafazakârdır. Bu muhafazakârlık inkılâpçılığa mani değildir. Aynı zamanda Türkçülük, medeniyet sahasında da muhafazakâr olamaz. Çünkü fertler elbise değiştirdiği gibi, milletler de medeniyetlerini değiştirebilirler. Mesela Türkler vaktiyle Akşarı şark medeniyetine girdiler. Şimdi ise Türkçülüğümüzü ve İslamlığımızı tamamıyla muhafaza etmek şartıyla Garp medeniyetine girmemizde hiç bir mahzur yoktur.

Gökalp makalesinin sonunda hasta ve ihtiyar olan eski Osmanlı milleti içinden bu kadar sağlam, genç ve uyanık bir Türk milletinin çıkmasını, bu asrın bir mucizesi olarak değerlendiriyor. Osmanlı'yı kendisine has üslubuyla; "saklı olan cihanı lisan, edebiyat, ahlak ve felsefeyle beraber bir "Ergenekon" hayatına benzetirken, yeni dönemi de yeni bir "Bozkurt'un (Mustafa Kemal) rehberliği ile bu Ergenekon'dan çıkış" olarak değerlendirmektedir.⁷⁶

Gökalp için *Yeni Mecmua*, yenilemeye çalıştığı düşüncelerinin tam anlamıyla sistemleştirildiği ve yeni hayatın açıklandığı bir yayın olmuştu. *Küçük Mecmua* ise gelişen yeni olaylar karşısında, kurulmakta olan ulus-devlet'in temellerinin şekillenmesini sağlayacak fikirlerin zemini oldu. Bütün yazılarını Gökalp'in yazdığı bu dergi, İstanbul ve Ankara'da önemli ölçüde etki yaratıyor ve kabul görüyordu. Falih Rıfki, "diyebiliriz ki, Ziya Gökalp bu mecmuasıyla bizi Diyarbakır'dan idare ediyor"⁷⁷ diyordu. Ancak ülkenin böyle hareketli olduğu ve kabuk değiştirme sürecini yaşadığı bir dönemde Gökalp, Diyarbakır'da kalmayı düşünmüyordu. Tam bu dönemde Ankara hükümeti Rıza Nur vasıtasıyla, "Kürt Aşiretleri" ile ilgili bir rapor hazırlamasını istedi. İstanbul'dan da Darülfünun emini İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, kendisini üniversitedeki kürsüsüne dönmeye davet etmişti. Gökalp, düşüncesini ve faaliyet alanını kısa sürede değiştir-

74 Bkz. Ziya Gökalp, "İnkılapçılık ve Muhafazakarlık", *Makaleler IX*, Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını, 1980, s. 38-42.

75 Gökalp, *a.g.e.*, s. 38-42.

76 Gökalp, *a.g.e.*, s. 38-42

77 Heyd, *a.g.e.*, p. 30.

miş, kendisine biçtiği misyona müsait olan Ankara'yı tercih etmişti. Bu tavrını, istenilen Kürt Aşiretleri hakkındaki raporu hazırlayarak da ispatlamış oldu.

Gökalp *Küçük Mecmua*'da, yayınına son verdiği 1923 Mart'ına kadar yüzden fazla makale ve şiir yayınladı. Dergide yayınladığı yazılarında, İmparatorluğun yıkılışına kadar savunduğu Osmanlılık çerçevesindeki görüşlerini terk ettiğini açıkça göstermektedir. Önceleri önemle ve özenle üzerinde durduğu Osmanlılığı Ergenekon'a benzeterek açıklaması, düşüncelerindeki değişimin radikal boyutlarını göstermesi açısından çarpıcıdır. Gökalp, Osmanlılığı daha önce bir siyaset olarak tanımlarken, yeni yorumuyla eski bir medeniyet olarak görmeye başlamıştır. Misak-ı Milli'yle Anadolu Türklüğü'ne dayalı bir devletin oluşumu, Osmanlı'nın bir siyaset olarak tanımlanmasını engelliyordu. Bu çerçevede yeni dönem, Osmanlı medeniyetinden Batı medeniyetine geçişi ifade etmekteydi. Böylece Osmanlı'nın reddi siyasetin reddi değil, medeniyet değişikliği anlamına gelmekteydi.⁷⁸ Gökalp bu görüşlerini *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde siyasi ve kültürel bir program haline getirme çabasında olmuştur. Ayrıca bu dönemdeki yazılarında, Mustafa Kemal ve politikasını kuvvetle desteklemektedir. Bu yeni ve farklı tavrı ona, Ankara kapılarının sonuna kadar açılmasını sağlamıştır. *Küçük Mecmua*'yla yaşadığı değişimin yarattığı yeni imajı ve düşünceleriyle 1922 yılı sonlarında Ankara'daki yerini almıştır.

Türkçülüğün Esasları

Yaşamının yeni yönelimini şekillendirmek üzere Ankara'ya gelen Gökalp, kısa süre içerisinde "Telif ve Tercüme Heyeti Başkanlığı"na atandı. Bu görevde kaldığı süre içinde, birçok klasik eserin Batı dillerinden Türkçe'ye çevrilmesini sağladı ve kendisi de *Türk Töresi* adlı eserini yayınladı.⁷⁹ Ankara'ya geldiğinde Mustafa Kemal'le tanışan Gökalp'ten öncelikle kurulacak olan fırkanın prensiplerini tespit etmesi istendi. Bunun üzerine, siyasi tarihe, *Dokuz Umde* adıyla geçen ve Atatürk tarafından 8 Nisan 1923'te yayınlanan seçim beyannamesini hazırladı. Böylece Gökalp'in Ankara'ya niçin çağrıldığı da anlaşılabilir oldu. Gökalp, Halk Fırkası olarak kurulan söz konusu siyasi teşekkülün ilan edilen bu programını, ayrıca ele alarak inceledi ve *Doğru Yol: Halk Fırkası'nın Umdelerinin Tahليل ve Tasnifiyle Siyasi Umdelerinin Tefsiri* isimli bir broşür olarak yayınladı. Böylece Gökalp, CHF üzerindeki etkisini, programının hazırlanmasına katkıda bulunarak hissettirmiş oldu. CHF üzerindeki etkisi bununla sınırlı kalmadı. Mustafa Kemal birçok devrim kararında onun görüşlerini yakından izleyerek dikkate aldı. Gökalp, eskiden İttihat ve Terakki'de oynadığı rolün bir benzerini farklı bir biçimde Halk Fırkası'nda oynamaya başladı.

⁷⁸ Bkz. Karakaş, *a.g.e.*, s. 262.

⁷⁹ Heyd, *a.g.e.*, s. 38.

Yazdığı yazılarda Mustafa Kemal'in ve Halk Fırkası'nın meşruiyetini sağlamaya çalıştı. Tıpkı ittihatçılığın ve meşrutiyetin meşruiyetini sağlamaya çalıştığı eski günlerdeki gibi. Bu değişimi sayesinde çok kısa bir sürede Halk Fırkası'nın, dolayısıyla da "Yeni Türkiye"nin siyasi programına imza atmış oldu. Bu dönem Gökalp için siyasi görüşlerinde radikal değişimlerin yaşandığı bir sürecin de başlangıcı olmuştur.⁸⁰ 11 Ağustos 1923 yılında yapılan seçimlerde Diyarbakır mebusu olarak Meclis'e katılan Gökalp, büyük oranda yeni rejimin ilke ve inkişâplarını belirleyen İkinci Meclis'in yenilikçi sınımları arasındaki yerini aldı. Mecliste Eğitim Komisyonu'na seçilerek bu görevi dolayısıyla, birkaç kitap hazırlamayı kabul etti. Bu amaçla *Türk Medeniyeti Tarihi*'nin ilk cildini hazırladı. Tamamını yazmaya ömrü yetmedi.⁸¹ Kitap ancak ölümünden iki yıl sonra yayınlanabildi. Aynı dönemde *Altın Işık* ile öğretilerinin ve yeni dönemin fikri ve siyasi zemininin bir özeti olan *Türkçülüğün Esasları*'nı yayınladı. Ayrıca, 1924 Anayasa'sının hazırlık çalışmalarında da görev aldı.

Bu dönemde Gökalp'in kültürel temalara ağırlık vererek siyasi bir program oluşturma çabasının temel nedeni, dayanak olarak toplumun dışında bir unsurun kalmamış olmasıdır. Bu toplum da Anadolu toplumdur. Dolayısıyla oluşturulacak yeni önerilerde Anadolu halkı hep ön planda olmalıdır. Daha önce bir sentez biçimiyle ortaya koyduğu modelinde çizdiği teorik çerçevenin ötesinde, somut bir program olma özelliği taşıyan *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde, her alanda -sanatta, ahlakta, hukukta, dinî hayatta, iktisadî sahada, siyasî ve felsefî alanlarda- Türkçülüğün belirleyici olduğu bir yaşam biçimi önermektedir. Diğer bir ifadeyle toplumsal yapının, bütün yönleriyle ulus-devlet örneğine göre yeniden düzenlenmesini savunmaktadır. 1920'lerdeki bu açıklamalar, Gökalp düşüncesinin yeni açılımlarını temsil etmektedir. Gökalp'in bu dönemde önerdiği yeni milliyetçilik anlayışı, dış ilişkiler açısından pasifist, iç toplumsal yapı açısından kültürcü ve barışçı bir karakter taşımaktadır. Bu özellikleri ile daha sonra ortaya çıkan ve kaynak olarak da yanlış bir biçimde Gökalp'e dayandırılan faşist, saldırgan, emperyalist milliyetçilik anlayışlarına oldukça mesafelidir.⁸²

Türkçülüğün Esasları, Gökalp'in Pantürkizm ve Osmanlılık düşüncesinden vazgeçişinin açıkça izlenilebildiği bir metindir. Bu eserinde Gökalp, "Osmanlılık üzerine oluşturduğu yargıyı ortaya koymaktadır. O'na göre Osmanlılığın

80 Bkz. Kaçmazoğlu, *a.g.e.*

81 Gökalp yaşamının bu son döneminde Türk Medeniyeti Tarihi'ni yazmaya başladığında hastalandı. Daha önce de olan mide rahatsızlığından farklı bir böbrek sancısı, onu hastaneye yatmaya zorladı. Ankara'da doktorlar İstanbul'a gitmesini önerdiler. Ailesiyle birlikte İstanbul'a gitti. 25 Ekim 1924 gecesi ise gözünü dünyaya kapadı. Büyük bir cenaze töreniyle birlikte Sultan Mahmut Türbesi'ne defnedildi. Vefat ettiğinde eşine ve üç kızına emekli aylığı dışında maddi bir birikim bırakmamıştı.

82 Bkz. Parla, *a.g.e.*

Türk kültürüyle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Yine bütün tarihleri boyunca Türklük ve Osmanlılık birbirleriyle kaynaşmamış, iki ayrı kimlik olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çağdaşlaşma da, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasını gerektiren bir harektir.”⁸³

Gökalp, eserine Türkçülüğün tarihiyle başlamaktadır. Ona göre Türkçülüğün doğuşuna Avrupa'da ortaya çıkan *Turquerie* ve *Türkoloji* akımları öncülük etmiştir. Osmanlı'da Türklerin yaptığı Türkoloji çalışmalarıyla ilmi alanda ortaya çıkan Türkçülük, Rusya'daki Türklerin Türklük alanında yaptığı çalışmalar ve siyasi faaliyetlerin desteklemesi ile de güçlenmiştir.⁸⁴ Daha sonra, Malta'dan itibaren ortaya koyduğu ve *Küçük Mecmua*'da biçimlendirdiği şekliyle Türkçülüğü tarif etmektedir. Ona göre üç grup Türkçü bulunmaktadır.⁸⁵

Irki Türkçüler, Kavmi Türkçüler ve Coğrafi Türkçüler. Irki Türkçüler, ulusu ırkla eşit tutuyorlardı. Irk kelimesi esas itibarıyla zoolojiye ait bir terimdi. İnsanlar için düşünüldüğünde antropolojik bir kavrama dönüşmektedir. Antropologlara göre ırkın sosyal vasıflarla hiç bir münasebeti olmadığı için, sosyal seciyelerin toplamı olan millilikle de hiç bir münasebeti kalmaması lazım gelir. O halde milleti başka bir sahada aramak gerekir. Kavmi Türkçüler de milleti, kavim zümresiyle karıştırmaktadırlar. Kavim, aynı ebeveynen üremiş, içine hiç yabancı karışmamış kandaş bir zümre demektir. Bu anlamda saf bir kavmi Türkçülüğün bahsedilemez. Çünkü sosyal özellikler uzvi verasetle geçmez, yalnız terbiye yoluyla geçer. O halde kavmiyetin milli karakter bakımından da hiç bir rolü yok demektir. Coğrafi Türkçüler ise ulusu, aynı ülkede oturan halkların bütünü olarak tanımlamaktadırlar. Onlara göre bir İran milleti, bir İsviçre milleti, bir Britanya milleti vardır. Oysa sözü edilen bu coğrafyalarda değişik milletler de yaşamaktadır. Bu milletlerin dilleri ve kültürleri birbirinden ayrı olduğu için hepsine birden millet adını vermek doğru değildir.

Gökalp, Türkçülerin açmazlarını tek tek açıkladıktan sonra kendi Türkçülük anlayışını ve millet kavramına yüklediği anlamları şöyle açıklıyor: “Millet ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellikçe müşterek olan, aynı terbiyeyi almış fertlerin oluşturduğu bir topluluktur. Bütün bunlar harsı (kültür) oluşturduğu için takip edilecek milliyetçilik, ‘Harsi Türkçülüktür’.”⁸⁶

Çözümlemelerinde akraba unsurları kapsayan Pantürkizm anlayışıyla Anadolu halkına dayalı teritoryalizmin ayırımı yapmak için Gökalp, Turancılık-Türkçülük ayırımına başvurmuştur. Türkçülükle Turancılığın farklarını ortaya koyma adına ilk önce Türk ve Turan zümrelerinin sınırlarını tayin etmektedir.

83 Sezer, “Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme”, s. 237.

84 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 16.

85 Gökalp, *a.g.e.*, s. 16-23.

86 Gökalp, *a.g.e.*, s. 23.

O'na göre Türk, bir milletin adıdır. O halde Türk'ün yalnız bir dili, bir tek kültürü olabilir. Oysa Türk'ün bazı kolları Anadolu Türklerinden farklı bir dil, farklı bir kültür yapmaya çalışıyorlar." Örnek olarak da Tatarları gösteriyor. Diğer Türk toplulukları da böyle bir yol takip ederlerse Türk milletinin hudutlarının daha da daralacağını belirtiyor. Bu açıklamasından sonra Gökalp, Oğuzculuk biçiminde öne süreceği Türkçülük anlayışını özetle şöyle biçimlendiriyor: "Bugün kültürcü birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri yani Türkmenlerdir. Bundan dolayı, Türkçülükteki yakın mefkûremiz Oğuz Birliği yahut Türkmen Birliği olmalıdır. Bu birlikten maksat, şimdilik siyasi bir birlik değildir." Gelecek hakkında ise bugünden hüküm verilemeyeceğinden bahsediyor.

Turancılığı, Türkçülüğün uzak ülküsü olarak nitelendiren Gökalp'e göre, "Turan, bazılarının zannettiği gibi, Türklerden başka, Moğolları, Tunguzları, Finuvaları, Macarları da içine alan bir kavimler halitası değildir. (...) Turan kelimesi, Turlar yani Türkler demek olduğu için, sadece Türkleri içine alan bir birliğin adıdır. O halde Turan kelimesini bütün Türk boylarını ihtiva eden Büyük Türkistan'a hasr etmemiz lazım gelir. (...) Türkçülerin Turan mefkûresi, Turan namı altında birleşen Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları dilde, edebiyatta, kültürde birleştirmektedir."⁸⁷ Gökalp yakın mefkûrelerin gerçekleşebileceğini, ancak uzak mefkûrelerin gerçekleşmesinin zorunlu olmadığını düşünmektedir.

Gökalp'in bu yaklaşımından hareketle Türkçülüğü daha sınırlı bir siyaset ve dünya görüşü olarak tanımlamaya başladığı söylenebilir. 1908-1915 yılları arasında Türkçülüğü, Türk irredentizmi kapsamında açıklarken, Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında Anadolu Türklüğü'ne dayalı bir Türk teritoryalizmi anlayışına dönüştürmüştür. Teritoryal temelde oluşturulan yeni Türkçülük anlayışı, Osmanlılık siyasetine sahip çıkmadığı için Batılılaşmayı açıklayacak bir medeniyet değişikliği yaklaşımının destekçisi olarak düşünülmüştür. Diğer bir ifadeyle Türkçülük, milli kültür çerçevesinde oluşturulmak istenen yeni toplum projesinin Batılılaşma süreciyle bağlantısını kurmak amacıyla Batı tarzı milliyetçilik anlayışına dönüştürülmüştür. Bu bağlamda Türkçülük hareketinin geçirdiği aşamaları belirttikten sonra, temel birleştiricinin dil, kültür, eğitim, ahlak ve estetik gibi unsurlar olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, "Türkçüler tamamıyla Türk ve Müslüman kalmak şartıyla, Batı medeniyetine tam ve kati bir surette girmek isteyenlerdir. Fakat Batı medeniyetine girmeden önce milli kültürümüzü arayıp bularak milli kültürümüzü ortaya çıkarmamız gerekmektedir."⁸⁸

Gökalp Türk milliyetçiliğini, sömürgeleşme tehlikesinden kurtulmak için de önermektedir. Hatta bu konuda Cemaleddin Afgani'nin yaklaşımlarına benzer bir şekilde, "İslam dünyasında da artık sömürge hayatına nihayet vermek için, Müslüman kavimlerde milli vicdanı kuvvetlendirmekten başka çare

87 Gökalp, *a.g.e.*, s. 24-27.

88 Gökalp, *a.g.e.*, s. 45.

yoktur. (...) Her şeyden önce gerek memleketimizde, gerek diğer İslam ülkelerinde daima milli vicdanı uyandırmaya ve kuvvetlendirmeğe çalışılmalı”⁸⁹ görüşlerini savunmaktadır. Yeni yaklaşımlarıyla Türkçülüğü tanımlarken, millilik-evrensellik ilişkisini de açıklamaktadır. Ona göre “Türkçülük, kozmopolitlikle bağdaşmaz. Hiçbir Türkçü kozmopolit olamadığı gibi, hiçbir kozmopolit de Türkçü olamaz. Fakat Türkçülükle milletler arasılık arasında, uzlaşmaya engel hiçbir zıtlık yoktur. Her Türkçü, aynı zamanda, beynelmilliyetçidir. Çünkü her ferdimiz, milli ve milletlerarası iki sosyal hayat yaşamaktayız. (...) Kültür itibariyle, hiçbir milleti kendimizden üstün görmeyiz. Bize göre Türk kültürü dünyaya gelmiş ve gelecek olanların en güzelidir.”⁹⁰

Aynı zamanda Türkçülük, “siyasi bir parti değil; ilmi, felsefi, estetik bir mekteptir. Başka bir deyimle kültürel bir çalışma ve yenilenme yoludur. Bu sebeptendir ki Türkçülük, şimdiye kadar, bir parti şeklinde siyasi mücadele hayatına atılmadı. Bundan sonra da, şüphesiz atılmayacaktır. Bununla beraber, Türkçülük büsbütün siyasi mefkûrelere bigane de kalmaz. Çünkü Türk kültürü, başka mefkûrelerle beraber, siyasi mefkûrelere de sahiptir.”⁹¹ Bu açıklamasından Türkçülüğü, siyaset yönelimi olmayan kültürel bir toplumsal bilinç projesi olarak tasarladığı anlaşılmaktadır. “Her Türkçü siyaset sahasında halkçı olacaktır, her halkçı da kültür sahasında Türkçü olacaktır. (...) Siyasette mesleğimiz Halkçılık ve harsta mesleğimiz Türkçülüktür.”⁹² ifadesi bu tespiti destekleyen açıklamalardır.

Gökalp, düşünsel yaşamının bu son aşamasında sadece Türkçülük konusunda değil başka birçok konuda da önceki düşüncelerinden vazgeçmiştir. Örneğin “Osmanlıyı görmezlikten gelmekle kalmaz, Cumhuriyet ideolojisinin de görmezlikten gelmesine ve ağır eleştirilerin biçimlenmesine zemin hazırlar. Gökalp önceki dönemlerde önemseydiği Osmanlı devletinin özelliklerini, üçüncü dönemde tamamen bir kenara bırakarak, yeni toplum projesinin temeline eski Türk tarihini yerleştirmiştir. Osmanlı tarihini hatırlanmaması gereken, karanlık bir dönem olarak değerlendirir. Ancak, Gökalp düşünsel yaşamının bu aşamasında da dini kurumlardan uluslar arası ilişkiler boyutunda yararlanılmasını savunur.”⁹³ Halifeliğin kaldırılması konusundaki tartışmalarda da bu doğrultuda görüşler beyan etmiştir. Ayrıca Osmanlı mirasının reddi üzerine geliştirdiği yeni toplum projesini, yaşamın bütün boyutlarını kuşatan bütüncül bir Batılılaşma tercihiyle kurmaya çalışmaktadır. Bunun için Batı ile Türklük arasında bir ilişki aramıştır. Bunu da Osmanlı dışında eski Türklerle kurmuştur. Eski Türklerle Batı arasında kurmaya çalıştığı ilişkiyi, Eski Türklerin özgür-

89 Gökalp, *a.g.e.*, s. 87.

90 Gökalp, *a.g.e.*, s. 108-110.

91 Gökalp, *a.g.e.*, s. 183.

92 Gökalp, *a.g.e.*, s. 184.

93 Kaçmazoğlu, *a.g.e.*, s. 150.

lükçü, eşitlikçi, demokrat ve kadına önem veren özelliklerini ön plana çıkarıp, Batı değerleriyle buluşturarak ve çelişmediğini, aksine uyduğunu göstererek açıklamıştır. Bu dönemde kaleme aldığı yazıların tamamı bu yeni toplum projesi üzerine kurgulanmıştır.

Sonuç

Gökalp, dönemselsel gelişmelere göre çizgisinde sürekli değişim yaşayan bir düşünürdür. Dolayısıyla kendi düşün yapısında iç tutarlılık arayan ve bunu da belirli bir toplumsal felsefeye dayalı sistematik bir siyasal kuram geliştirerek gerçekleştirmiş ender fikir adamlarımızdan biridir. Ayrıca Türk toplumunun Meşrutiyetten beri yaşadığı sorunlara geniş bir açıdan yaklaşan ve uygulanabilir çözüm önerisi sunan bir entelektüeldir. Zamanının önemli bir kısmını ve düşünce gücünü Türkiye'nin kimlik arayışı sorununa çözüm getirmek için harcamıştır. Çok yönlü bir analizle incelendiğinde, ortaya çıkan Türk düşünce tarihindeki farklı konumunu bu özelliklerine borçlu olduğu görülmektedir. Bu anlamda Gökalp, belki özgün ve dahi bir fikir adamı değildir. Ancak, ele aldığı ve çözüm önerisi getirdiği konular, Türkiye'nin hala gündemindedir ve hala bu sorunlara kuşatıcı, başarılı ve uygulanabilir bir çözüm önerisi sunulamamıştır.

“Sosyoloğu olmayan bir kavim yürüyeceği doğru yolu tayin edemez.”⁹⁴ yaklaşımına sahip olan Gökalp, sosyolojinin Türkiye’de doğup gelişmesinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu özelliğiyle Osmanlı döneminde İttihat ve Terakki iktidarının politikalarının şekillenmesine, Cumhuriyet döneminde ise Cumhuriyet Halk Fırkasının bakış açısının oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Böylece Gökalp’in girişimiyle önce İttihatçılar daha sonra da Kemalistler, siyasal sistem anlayışlarının özelliklerini halka ve yandaşlarına anlatacak ve meşruiyetini sağlayacak sosyoloji gibi önemli bir araca kavuşmuşlardır.

Toplumun yeniden kurulması projesi, Cumhuriyet’le birlikte öngörülen modern toplum kurgusunun bizatihi kendisidir. Gökalp’in Cumhuriyet’le birlikte kurulmaya çalışılan yeni toplumun aktörleri üzerinde, özellikle de Mustafa Kemal Atatürk üzerinde ciddi düzeyde etkisi bulunmaktaydı. Ancak bu etki mutlak anlamda her konuda kendini hissettiren bir etki değildi. Çünkü Gökalp ile Mustafa Kemal arasında bazı farklılıklar da bulunmaktaydı. Farklılıklar hedefler noktasında değil, daha ziyade yöntem konusunda kendini gösteriyordu. Biraz daha somutlaştırılırsa aralarındaki fark şöyle açıklanabilir. Gökalp’in toplumsal değişim ve toplumun yeniden inşası konusunda geliştirdiği düşünceler, Kemalizm’in yaklaşımlarına göre daha özgürlükçü, kuşatıcı ve çoğulcu nitelikler taşıyordu.

Kemalizm’le Gökalp arasındaki farklılıkların en belirgin olanı ise milli kim-

94 Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, *İçtimaiyat Mecmuası*, Mayıs 1333/1917, sy. 2, s. 57.

lik konusunda kendini göstermektedir. Gökalp kültür kavramını, medeniyetten ayırıştırarak kimlik sorunu etrafında tanımlamaya çalışmıştır. Türk milli kimliğinin tanımlanmasında kültürü bir odak olarak değerlendirmekte ve içeriğini de bu anlamda oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle ortak değerler ve amaçlar etrafında yeni bir toplumsal yapılanmayı ve milleti kuşatan bir birleştiriciliği ifade eden “milli kültürü”, Türk milli kimliğini inşa etmenin temel zemini olarak görmektedir. Böylece milliyetçiliği dil ve kültürle özdeşleştirerek; zaman zaman kendini de kuşatan etnik köken ve ırk gibi unsurları milliyetçiliğin dışına taşıyıp, daha bireşimci ve arabulucu bir milli kimliğin inşasını sağlama imkânı bulmaktadır. Çünkü bu eksenler üzerine kurulu milliyetçilik, kültür ve mensubiyet duygusunu esas alan bir millet anlayışına dayanmaktadır.

Ziya Gökalp'in siyasal düşünceleri ile dönemin siyasal gelişmeleri arasında paralel bir ilişkinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Gökalp'in milliyetçilik anlayışı ile Cumhuriyetin kurucu iradesinin benimsediği milliyetçilik anlayışları benzerlikler taşımaktadır, ancak tam manasıyla örtüştüğü söylenemez. Kültür milliyetçiliği konusunda yoğunlaşan Gökalp, etnik milliyetçiliğe ve ırkçılığa karşı bir düşünce sistematiği geliştirmeye çalışmıştır. Çünkü ona göre toplumların karakterleri kalıtsal değil, kültür ve eğitim yoluyla şekillenmektedir. Gökalp'in geliştirdiği Türk milliyetçiliği, bugünün kavramlarıyla ifade edildiğinde sağ milliyetçilikten de, sol ulusalcılıktan da daha geniş ufuklu, çatışmaları bertaraf edebilecek ve toplumdaki ikilemleri bir araya getirebilecek arabulucu bir çerçeveye sahiptir.

Gökalp; eserleri, CHP üzerindeki rolü, bürokraside, basın ve akademi dünyasında önemli mevkilere gelmiş izleyicileri aracılığıyla Türk siyasal ve entelektüel yaşamı üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Ayrıca Türk Sosyolojisi üzerinde özellikle 1945'lere kadar belirleyici bir etkisi söz konusudur. Bu etki, 1945'li yıllardan sonra azalmıştır, ancak zayıf da olsa varlığını günümüze kadar hissettirmiştir.

Ziya Gökalp'in Eserleri

Kullandığı Müstear İsimler

Gökalp'in yazılarında, *Genç Kalemler Mecmuası*'nda yazmaya başlayınca kadar değişik müstear isimler kullandığı görülmektedir. *Diyarbakir Gazetesi*'nde yayınladığı bazı yazıları imzasızdır. Yazıların ona ait olduğunun tespiti ise içeriğinden yapılmaktadır. Yazılarında rastlanılan ilk imza, “Meclis-i İdare-i Vilayet Kâtibesinden Ziya” şeklinde *Diyarbakir* gazetesinde çıkan bir yazısında görülür. Yine aynı gazetenin bir başka nüshasındaki yazısının altında, “Meclis-i İdare-i Vilayet Zabıt Katibi Ziyaettin” imzası vardır. “Mehmed Ziya” imzası ise ilk olarak, *Diyarbakir* gazetesinde “Köylü Şiirleri” başlıklı manzumelerinde görülür.

Peyman gazetesinde yayınladığı ilk yazısındaki imzası, “Hüseyin Vedat”tır. Hüseyin, amcasının adı, Vedat ise oğullarından birinin adıdır. *Peyman*'da çıkan bir başka yazısının imzası da, “Mehmed Mehdi”dir. Mehmed Mehdi, kar-

deşi Nihad Gökcalp'in ölen oğlunun ismidir. Peyman'daki manzumelerinde kullandığı müstear isim ise, "Tevfik Sedat"tır. Tevfik, babasının, Sedat ise oğlunun adıdır. Henüz evli ve çocukları olmayan Gökcalp'in yazılarında geçen Vedat ve Sedat isimleri, vali Sırrı Paşa'nın oğullarının adlarıdır. Daha sonra bu isimleri oğullarına vermiştir. Peyman'daki yazıların birinin altında, "Mehmed Nail" müstear ismi bulunmaktadır. Bu isim de kardeşlerinden birinin adıdır.

Diyarbakır'dan sonra Selanik'te devam eden yazı hayatı, Gökcalp için önemlidir. Burada ömrünün sonuna kadar kullanacağı ismine kavuşmuştur. *Genç Kalemler*'de yazmaya başladığında ilk kullandığı imza, "Demirtaş" olmuştur. Bunu niçin kullandığı bilinmemektedir. Aynı dergide rastlanan "Celal Sakıb" imzalı yazıların bir kısmı da Ziya'ya aittir. Bu ismi Ali Canip de kullanmıştır.

Zaman zaman Ali Canip'in kullandığı Gökcalp ismi, Ziya'nın kullandığı ve benimsediği son imzasıdır. İlk defa bu ismi, "Altın Destan" adlı şiirinde kullanmıştır. Bu imza daha sonra Ziya'nın soyadı haline gelmiştir. Bundan sonra da yazılarında "Ziya Gökcalp" imzasını kullanmıştır.⁹⁵ Gökcalp'in yayınlanan çalışmalarının çoğu ölümünden sonra kitap haline getirilmiştir.

- Gökcalp, Ziya, *Fırka Nedir*, Enver B. Şapolyo (der.), Zonguldak: Doğu Yayınları, 1947.
- Gökcalp, Ziya, *Ziya Gökcalp Külliyyatı-I: Şiirler ve Halk Masalları*, Tenkidli Basım, Fevziye Abdullah Tansel (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952.
- Gökcalp, Ziya, *Ziya Gökcalp'in İlk Yazı Hayatı, 1894-1908*, Şevket Beysanoğlu (der.), İstanbul: Şehir Matbaası, 1956.
- Gökcalp, Ziya, *Ziya Gökcalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları*, Ali Nüzhet Göksel (der.), İstanbul: Işıl Matbaası, 1956.
- Gökcalp, Ziya, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri* (Hikmet Tanyu'nun Bir İncelemesiyle), Ankara: Hür Basım ve Yayımevi, 1956.
- Gökcalp, Ziya, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays*, Niyazi Berkes (İng. çev., der. ve 'Giriş'), New York: Columbia University Press, 1959.
- Gökcalp Ziya, *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1964.
- Gökcalp, Ziya, *Ziya Gökcalp Külliyyatı-II: Limni ve Malta Mektupları*, Fevziye Abdullah Tansel (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- Gökcalp, Ziya, *The Principles of Turkism*, İng. çev. Robert Devereux, Leiden: E. J. Brill, 1968.
- Gökcalp, Ziya, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Rıza Kardaş (haz.), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1973.
- Gökcalp, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1976.
- Gökcalp, Ziya, *Kızilelma*, Hikmet Tanyu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökcalp Yayınları, 1976.
- Gökcalp, Ziya, *Yeni Hayat-Doğru Yol*, Müjgan Cunbur (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökcalp Yayınları, 1976.
- Gökcalp, Ziya, *Altın Işık*, Şevket Kutkan (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

95 Bkz. Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökcalp Üstüne Notlar*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.

- Gökalp, Ziya, *Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirleri*, Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İsmail Aka ve Kazım Y. Koprıman (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Türk Töresi*, Hikmet Dizdaroğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler I (Diyarbakır, Peyman, Volkan Gazetelerinde Yayınlanan Makaleleri)*, Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler II (Genç Kalemler ve Türk Yurdu'ndaki Makaleleri)*, S. Hayri Bolay (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Dizisi, 1982.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler III (Milli Tettebular Mecmuasında Yayınlanan Makaleleri)*, M. Orhan Durusoy (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Serisi, 1977.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler IV (İslam, İktisad, İçtimaiyat, Şair, Halka Doğru Mecmualarında Yayınlanan Makaleleri)*, F. Ragıp Tuncor (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Serisi, 1977.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler V (Muallim ve Yeni Mecmua'da Çıkan Makaleleri)*, Rıza Kardeş (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Dizisi, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VII (Küçük Mecmua'da Yayınlanan Makaleleri)*, Abdulhaluk Çay (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VIII (Halka Doğru, İslam, İktisadiyat, Bilgi, İçtimaiyat, Şair, Mecmualarında Yayınlanan Makaleleri)*, F. Ragıp Tuncor (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler IX (Yeni Gün, Yeni Türkiye ve Cumhuriyet Gazetelerinde Yayınlanan Yazılar)*, Şevket Beysanoğlu (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Serisi, 1980.
- Gökalp, Ziya, *Malta Konferansları*, M. Fahrettin Kırzıoğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Serisi, 1977.
- Gökalp, Ziya, *Türk Devletinin Tekamülü*, Kazım Y. Koprıman (haz.), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Yalçın Toker (haz.), İstanbul: Toker Yayınları, 1989.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (haz.), İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Gökalp, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, Yalçın Toker (haz.), İstanbul: Toker Yayınları, 1995.
- Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Yalçın Toker (haz.), İstanbul: Toker Yayınları, 1999.
- Gökalp, Ziya, *Felsefe Dersleri*, Ali Utku ve Erdoğan Erbay (haz.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.

Seçilmiş Kaynakça

60. *Ölüm Yıldönümünde; Ziya Gökalp*, İstanbul: İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986.
- Akçuroğlu, Yusuf, "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülahazalar", *Türkiye Günlüğü*, Güz 1992, sy. 20.
- Akder, Necati, "Ziya Gökalp, Alim ve İdealist Şahsiyeti", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 1945, sy. III.

- Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Arai, Masami, "The Genç Kalemler And Young Turks: A Study on Nationalism", *OD-TÜ Gelişme Dergisi*, 1985, c. XII, sy. 3-4.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1966.
- Baydur, Mithat, "Ziya Gökalp-Dayandığı Fikir Sistemi ve Kemalist Sisteme Etkileri", *Türk Yurdu*, Mart 1996, 7. Devre, c. XVI, sy. 103.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", *Yurt ve Dünya*, Sontesrin 1941, sy. 11.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp, His Contribution to Turkish Nationalism", *Middle East Journal*, 1945, c. VIII, sy. 4.
- Beysanoğlu, Şevket, *Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1964.
- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, *Ziya Gökalp Bibliyografyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971.
- Celkan, H. Yıldırım, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1991.
- Deny, Jean, "Ziya Gökalp", *Revue de Monde Musulman*, 1925, c. LXI.
- Duru, K. Nami, *Ziya Gökalp*, 2. bs., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965.
- Erişirgil, M. Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: 1955.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Ziya Gökalp'te Sosyalizm Telakkisi", *Türk Kültürü*, Ziya Gökalp Sayısı, 1965, sy. 36.
- Georgeon, François, "Ziya Gökalp et Yusuf Akçura", *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan I*, İstanbul: İ. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1982, sy. 1.
- Göksel, A. Nüzhet, *Ziya Gökalp Hayatı-Eserleri*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1949.
- Güngör, Erol, "Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi", *Türk Yurdu*, Mart 1996, 7. Devre, c. XVI, sy. 103.
- Hartmann, Richard, "Ziya Gökalp's Grundlagen des Turkischen Nationalismus", *Orientalische Literatur-Zeitung*, 1948, c. XXVIII, sy. 9.
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London: Luzac & Company Ltd. and The Harvill Press Ltd., 1950.
- İnalçık, Halil, "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", *Doğu Batı*, Ağustos-Eylül-Ekim, 2000, sy. 2.
- İnalçık, Halil, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, Mayıs 1965, sy. 31.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi II, II. Meşrutiyetten Cumhuriyete*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.
- Kadri, H. Kazım, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1989.
- Karakaş, Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, 2. bs., Ankara: Elips Kitap, 2007.
- Karpat, Kemal H., "Ziya Gökalp'te Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Kongar, Emre, "Ziya Gökalp", *Türk Toplum Bilimcileri I*, Emre Kongar (der.), 2. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Korkmaz, Alaaddin, *Ziya Gökalp, Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, İstanbul: MEB Yayınları, 1994.

- Köseoğlu, Nevzat, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1798-1919)*, çev. Serdar Türe, Bekir Ertem ve Fahri Erdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.
- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, Londra: C. Hurst & Company, 1981.
- Metehan, Orhan, *Ziya Gökalp ve Din*, İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1977.
- Nirun, Nihat, *Sistemantik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Ziya Gökalp Dizisi, 1981.
- Ocak, Esmâ, *Bir Filozofun Özel Yaşamı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Birharf Yayınları, 2006.
- Özakpınar, Yılmaz, *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Safa, Peyami, "Ziya Gökalp ve Durkheim", *Türk Yurdu*, Mart 1996, 7. Devre, c. XVI, sy. 103.
- Sağlam, Serdar, "Ziya Gökalp'in İktisadi Düşünceleri", *Türk Yurdu*, Mart 1996, sy. 103.
- Sezer, Baykan, "Ziya Gökalp ve Durkheim", *60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp*, İstanbul: İ.Ü.A.İ. Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986.
- Sezer, Baykan, "Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme", *Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllığı*, İstanbul, 1988.
- Sezer, Baykan, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", *Sosyoloji Dergisi*, 1989, 3. Dizi-1. Sayı. *Sosyoloji Konferansları, Ziya Gökalp Özel Sayısı*, Ondördüncü Kitap, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 1976.
- Şapolyo, Enver B., *Ziya Gökalp, İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: 1974.
- Tanyol, Cahit, "Ziya Gökalp", *Türk Yurdu*, Kasım 1954, sy. 238.
- Tanyu, Hikmet, *Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: Toprak Yayınları, 1962.
- Tanyu, Hikmet, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Ankara, 1981.
- Tekinalp, "Ziya Gökalp", *Bilgi Mecmuası*, Ağustos 1951, sy. 52.
- Tolga, Osman, *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat ve İhtimaiyat Enstitüsü Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985
- Türk Kültürü, Ziya Gökalp Sayısı*, Ekim 1965, sy. 36.
- Türkdoğan, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, İstanbul: Türk Kültürü Yayını, 1978.
- Türkdoğan, Orhan, *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
- Tütengil, C. Orhan, *Ziya Gökalp Üstüne Notlar*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.
- Uyguner, Muzaffer, *Ziya Gökalp: Yaşamı, Sanatı, Yapıtlarından Seçmeler*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Ülken, H. Ziya, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- Ülken, H. Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.
- Vakkasoğlu, A. Vehbi, *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1980.

To Reconsider Ziya Gökalp: Literature and Re-Evaluation

Mehmet KARAKAŞ

Abstract

Ziya Gökalp (1876-1924) is known as one of the leading thinkers in Turkish intellectual and political world. He pioneered in both introducing sociology to Turkish society and emergence of Turkism in II. Meşrutiyet. On the other hand, Gökalp, as an intellectual, unlike his contemporaries, with his works still survives even today. Especially, his works "The Principles of Turkism" ("Türkçüğün Esasları"), "Turkisation, Islamisation and Modernisation" ("Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak"), is widely published and read. In this article, Gökalp will be elaborated with respect to his works, interactions, political and ideological approaches. His works particularly related to sociology and Turkism are focused on and all the specific subjects around his works are taken into consideration and re-evaluated. In addition, it will be presented a bibliography which consists of both his works and the works that is written on him.

Keywords: Ziya Gökalp, Turkism, Sociology, Social Solidarity, Culture and Civilization, Emile Durkheim.

Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme

Mehmet KARAKAŞ

Özet

Ziya Gökalp (1876-1924) Türk düşünce ve siyaset dünyasının önde gelen aktörlerinden biri olarak tanınmaktadır. Türk toplumunun sosyolojiyle tanışmasına ve II. Meşrutiyet'ten itibaren Türkçülük akımının doğuşuna öncülük etmiştir. Gökalp, yaşadığı dönemdeki diğer düşünürlerden farklı olarak eserleriyle günümüzde de yaşayan ender düşünürlerden biridir. Kitaplarının ve makalelerin tamamına yakını, özellikle *Türkçülüğün Esasları* ve *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* isimli eserleri yaygın bir biçimde yayınlanmakta ve okunmaktadır.

Bu makalede Gökalp, eserleri, etkileşimleri, siyasal ve ideolojik yaklaşımları, yaşadığı yerler ve koşulları bağlamında değerlendirilecektir. Özellikle Sosyoloji ve Türkçülük hakkındaki eserleri merkeze alınarak hem bu konulardaki görüşleri tanıtılacak, hem de bir yeniden değerlendirmesi yapılacaktır. Ayrıca makalenin sonunda, Gökalp'in eserlerinden ve onun hakkında kaleme alınmış eserlerden oluşan bir bibliyografya da sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Türkçülük, Sosyoloji, Emile Durkheim, Toplumsal Dayanışma, Kültür ve Uygarlık.